

בית מורשת משטרת ישראל

משטרה והיסטוריה

גיליון מס' 5
תשפ"ד 2023

All Rights Reserved
Copyright © 2023

כל הזכויות שמורות
© תשפ"ד

אין להקליט, לשכפל, לצלם, לתרגם, לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו
בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני (לרבות צילום והקלטה)
ללא אישור בכתב מאת משטרת ישראל

עורכת: נעמי לבנקרון
עריכה לשונית: דניאלה רפאלי
עריכה ותרגום מאנגלית: גבריאל לני
גרפיקה: סטודיו באטה, אוקסנה קרבצוב

נדפס בישראל
ISSN 2664-2077
Printed in Israel

ועדה אקדמית: טל יונתן-זמיר, אורית רוזין,
ענת שטרן, יגאל שפי

התמונה בשער הקדמי: חוקר מז"פ בזירת פשע, תאריך לא ידוע. באדיבות משפחת שקמוני.

התמונה בשער האחורי: המשמר האזרחי, הג"א, 1941. צילום זולטן קלוגר, אוסף התצלומים של זולטן
קלוגר, ארכיון המדינה.

הקמת הג"א חיפה ופעילותו בזמן ההפצצות האוויריות על העיר במלחמת העולם השנייה (1940-1942)

חיים צרפתי*

ארגון הג"א נוסד בשנת 1939, על רקע החשש מפני תוצאות השתלבותו של המטוס בשדה הקרב, אשר הפך את העורף לחזית החדשה, והציב את האזרח ערב מלחמת העולם השנייה, בעל כורחו, בחזית. המודל הבריטי שביקש לספק מענה לאיום זה (Air Raid Precaution) התבסס על גיוס אזרחים לתפקידי חירום שונים בעורף בזמן ההפצצות, בתשלום חלקי או בהתנדבות, לצד מכבי אש וצוותים רפואיים.

גם היישוב היהודי בפלשתינה נאלץ להתמודד עם איום דומה, ובעיקר בחיפה, שהייתה מרכז אסטרטגי חשוב ובו תשתיות חיוניות לניהול המלחמה. סירובו של הממשל המנדטורי להשקיע משאבים וכוח אדם בהגנת העיר הצריך את היישוב בחיפה להיערך למתן מענה משלו. על הקמת הארגון ניצח מרדכי נמצאבי, שהיה בעל ניסיון והכשרה לא מבוטלים בהקמת ארגוני ביטחון, ומונה ליועץ הסוכנות היהודית בנושא זה. תוצאתם של תהליכים אלה הייתה הארגון המוכר כיום בשם הג"א. המאמר עוקב אחר תהליכי הקמת הג"א בחיפה, שנעו בתוך מערך מורכב של אינטרסים, סותרים בחלקם, בין יהודים לבריטים, ובין מוסדותיו הלאומיים של היישוב לבין מוסדותיו המקומיים. גם לאחר שהחלו ההפצצות על חיפה נמשכו תהליכי עיצובו של הארגון, לרבות הטמעת הלקחים שהופקו בעת ההפצצות בנהלי עבודתו, ומיסודו בחקיקה בדרך שתגן על האוטונומיה הארגונית שלו.

* מאמר זה מוקדש ללוחם הימ"מ רב-פקד משהאל בן שמחה וחיים שלמה הי"ד אשר מת מות גיבורים במלחמת "חרבות ברזל". רס"ב (גימ"ו) חיים צרפתי שירת כ-25 שנים במשטרת ישראל בתפקידי יס"מ, זיהוי פלילי ומודיעין. בעל תואר שני בהיסטוריה כללית מאוניברסיטת חיפה. תודתי נתונה לעורכת כתב העת ד"ר נעמי לבנקרון על הערותיה והארותיה המחכימות, לעורכת הלשון דניאלה רפאלי, לשופט/ת האנונימי/ת, לעובדות ועובדי ארכיון ההגנה וארכיון העיר חיפה, ולמשפחת היקרה – אשתי יפעת, ילדיי רן ונועם, ואימי רבקה.

מבוא

מלחמת העולם הראשונה שינתה את פניו של שדה הקרב. ההפצצות האוויריות הגרמניות על בריטניה ביטלו את ההבחנה בין החזית לעורף, והסבו לעורף נזק רב. לנוכח החשש הכבד מפני הפצצות דומות בעתיד נקטה האימפריה הבריטית צעדים עוד בטרם פרצה מלחמת העולם השנייה,¹ והיערכותה לקראתן כללה מענה בשתי רמות: האחת, הקמת מערכי הגנה אקטיביים בנקודות אסטרטגיות רגישות, והשנייה, הקמת מערך "הגנה פסיבית אזרחית" (Air Raid Precaution, להלן: ARP), שנסמך על אזרחים שפעלו בזירות ההפצצה כשוטרים מיוחדים, ומילאו תפקידי מפתח פסאודו-צבאיים בהתנדבות או תמורת סכום סמלי, וכן על כוחות כיבוי אש ועזרה רפואית ראשונית בשטח.

חשש דומה² הוביל גם את היישוב היהודי בפלשתינה להקים מערך להגנת העורף בעל עקרונות יסוד זהים לזה של ARP – מערך הג"א.³ המאמר אינו מתיימר למצות את הדיון בנוגע לארגון מרתק זה, אשר ללא ספק מצדיק מחקר נפרד, מטרתו צנועה יותר: בחינת האירועים שהתרחשו בחיפה בלבד בשנים 1940-1942. עיקר ההפצצות בפלשתינה התמקדו בחיפה בשל חשיבותה האסטרטגית, שנבעה מתשתיות חיוניות לתעשייה ולתחבורה שנמצאו בה. בין התאריכים 15.7.1940-3.9.1942 הופצצה חיפה מן האוויר 24 פעמים. עם זאת, המאמר חורג כמובן במעט מגבולות המקום והתקופה במטרה להבהיר את שורשי ההיסטוריים של הג"א, ואת התהליכים והדמויות שהשפיעו על עיצובו.⁴ לפיכך, זהו מחקר היסטורי מקומי, הבוחן ומנתח אזור בעל מאפיינים גאוגרפיים, אנושיים ותרבותיים מוגדרים, ומתמקד בשרטוט תהליך הקמתו של הג"א חיפה בשנים 1940-1942 בצל ההפצצות מהאוויר, וכיצד עוצבה תפיסת הפעלתו. ועדיין, חרף התייחסות המצומצם ביחס למקום ולתקופה, התהליך מאפשר ללמוד רבות על התהליכים הלאומיים, הפוליטיים והחברתיים שהתרחשו בחברה היישובית בתקופה הנחקרת. המחקר נשען על מקורות מארכיון עיריית חיפה, ארכיון "ההגנה" וארכיון המדינה, וחלקם הארי נחשף כאן לראשונה.

- 1 לגבי החשש בבריטניה מהפצצות בערים, ראו PETER DOYLE, ARP AND CIVIL DEFENCE IN THE SECOND WORLD WAR 5-6 (2010) (להלן: DOYLE, ARP). לדין בהרס שגרמו הפצצות מן האוויר במהלך מלחמת העולם השנייה בבריטניה ראו WILLIAM K. HANCOCK & MARGARET M. GOWING, BRITISH WAR ECONOMY 101 (London, his majesty's stationery office, 1949).
- 2 צדוק אשל מערכות ההגנה בחיפה 184 (1978) (להלן: אשל מערכות ההגנה).
- 3 תחילה היו ראשי התיבות של הג"א: התגוננות בפני גזים והתקפות מאוויר. בשנת 1941 שונה ראשי התיבות ל"הגנה אזרחית" בהתאם לשם החדש שניתן להגנה הפסיבית בבריטניה – "Civil Defence" (CD). ראו DOYLE, ARP, לעיל ה"ש 1, בעמ' 17, 26.
- 4 Nir Arielli, "Haifa is Still Burning": Italian, German and French Air Raids on Palestine during the Second World War", 46(3) MIDDLE EASTERN STUDIES 335 (2010) (להלן: Arielli, "Haifa is Still Burning").

לפיכך, בהתייחס למקרה המבחן המקומי, המאמר מבקש לתרום לשלושה מישורי ידע: האחד, הגלובלי, בחינת השפעתן של הפצצות אוויריות על טשטוש ההבדלים בין חזית לעורף במלחמה המודרנית; במישור השני, של האימפריה הבריטית, הוא מבקש להרחיב את הידע הקיים על התפתחות ההגנה האזרחית באימפריה הבריטית; ובמישור השלישי, המקומי, תרומתו כפולה: הן ביחס להתפתחות כוח המגן העברי להגנת העורף, והן בנוגע למרקם החברתי והפוליטי ביישוב, שהשפיע על הקמת הג"א והושפע ממנו. חלקו הראשון של המאמר יסקור בקצרה את השינויים שחלו בתפיסת המלחמה במדינות שונות בעקבות מלחמת העולם הראשונה, תוך התמקדות בבריטניה. שילובם של מטוסים בשדה הקרב, והנזק העצום שיכלו לחולל באמצעות הטלת פצצות, הובילו לשינוי יסודי ומעמיק בתפיסת המלחמה. ברור היה שהטלת פצצות אוויריות תמוסס את ההפרדה בין החזית לעורף, ותצריך שינוי מקיף בתפיסת המלחמה בכלל, וביחס להגנת העורף בפרט, תהליך שהוביל להקמת ה-ARP. לאחר מכן אעמוד על היווצרות מעטפת התמיכה המוסדית והארגונית – הבריטית והיהודית – במודל זה בפלשתינה, תוך התמקדות בעיר חיפה כמרכז אסטרטגי חשוב, לרבות דמותו הייחודית והמסקרנת של מרכזי נמצא־בי, שטרם נחקרה עד היום. נמצא־בי היה שחקן מרכזי בארגוני ביטחון שונים בפרק הזמן שנע בין מאורעות תרפ"ט לבין מלחמת 1948. כינויו הרשמי, "יועץ הסוכנות לענייני הגנה פסיבית", דל מלהכיל את שפע הרעיונות שהגה, פיתח ויישם בתקופה זו, שהג"א היה אולי הבולט מכולם, אך לא היחיד.

חלקו השני של המאמר יסקור את היערכות היישוב למלחמה, עת נקודת מבטו הוסבה בהדרגה מן האיום המקומי אל עבר האיום מאירופה. הפרק יתמקד במנגנונים השונים שיצר נמצא־בי, והותאמו לתפיסת האיום כפי שראה אותה: הדרכה לציבור בנוגע להתנהגות הראויה בעת הפצצה מן האוויר, ובניית מודל הנשען על אזרחים־מתנדבים, הפועלים במהירות וביעילות במרחב בזמן המתקפה, ומעניקים סיוע חירום ראשוני שנדרש. חלקו השלישי והאחרון של המאמר יבחן את יישומה של תפיסת ההפעלה של מערך הג"א, כשהחלו ההפצצות מן האוויר בחיפה, ואת תהליך הפקת הלקחים בעקבותיהן, שנועד לחידוד רכיבים ניהוליים וחוקיים של המודל כך שיתאימו ככל הניתן למציאות בשטח. לבסוף, אנסה להעריך את מידת הצלחתו של הג"א, ועד כמה סיפק הארגון את ההגנה שנדרשה לאוכלוסייה האזרחית בחיפה בזמן ההפצצות.

א. השינויים שחלו בתפיסת האיום האווירי בעקבות מלחמת העולם הראשונה

1. תפיסת האיום לקראת מלחמת העולם השנייה: הנחות יסוד ומענים בבריטניה ובפלשתינה

השימוש האסטרטגי שעשתה גרמניה בהפצצות אוויריות במלחמת העולם הראשונה שינה את פניו של שדה הקרב, והשפיע במידה רבה על היערכות המדינות לקראת המלחמה הבאה. ההפצצות גבו את חייהם של 1239 אזרחים בריטים,⁵ אך השפעתן הפסיכולוגית עלתה בהרבה על הנזק שגבו בחיי אדם ורכוש, והן אף נתפסו יותר כטרור מאשר כלוחמה לגיטימית.⁶

לאחר המלחמה פרסם ג'וליו דואה (Giulio Douhet), קצין איטלקי שהשתתף בלחימה, את ספרו המכונן "השליטה באוויר".⁷ טענתו המרכזית הייתה כי המלחמה הבאה תהיה מלחמה מודרנית, מסוג חדש, שבמהלכה יבטל המטוס את ההבחנה בין חזית ועורף, ויאפשר הטלת פצצות יעילה וקטלנית יותר. שינוי זה ישפיע בעיקר על העורף, שמספר ההרוגים בו עלול לעלות על מספר החיילים שיהרגו בחזית, ויקשה על הסיוע לנפגעים.⁸ שינויים אלה, חזה דואה, ישנו את אופייה של המלחמה, כיוון שהפגיעה הנרחבת באזרחים ובתשתיות עלולה לפגוע במורל הלאומי ובכך להכריע את תוצאותיה. לפיכך, טען דואה כי מטרותיהן המרכזיות של מדינות הנערכות למלחמה צריכות להיות חיזוק חיל האוויר שלהן, וחתימה להשמדה מהירה ככל האפשר של חיל האוויר של האויב, לצד הרס התשתיות הנחוצות לשיקומו. טיעונו של דואה השפיעו על כל השחקנים המרכזיים בהפצצת חיפה מן האוויר במלחמת העולם השנייה, לרבות איטליה, המדינה העיקרית שהפציצה את העיר,⁹ וגרמניה.¹⁰

ואומנם, כבר בשנות השלושים המחישו גרמניה ואיטליה את התממשות נבואתו הקודרת של דואה: השימוש שעשו איטליה וגרמניה בציי האוויר המורחבים שלהן במלחמת האזרחים בספרד הוביל למספר רב של הרוגים, ולנזק לתשתיות ולסמלי תרבות. במיוחד

5 Edgar Jones, *Air Raids and the Crowd-Citizens at War*, 29(6) LOOKING BACK 486 (2016).

6 THOMAS FEGAN, THE BABY KILLERS: GERMAN AIR RAIDS ON BRITAIN IN THE FIRST WORLD WAR 9 (2002).

7 GIULIO DOUHET, THE COMMAND OF THE AIR (2019) בשנות השלושים תורגם הספר לרוסית, אנגלית, גרמנית וצרפתית. ראו אילן עמית ושואל פלר "המלחמה העתידה על פי ג'וליו דואה" *מערכות* 39, 314 (1989).

8 DOUHET, שם, בעמ' 8-9, 14-22; ראו גם עמית ופלר, שם.

9 NOPPEN K. RYAN, MALTA 1940-1942: THE AXIS' AIR BATTLE FOR MEDITERRANEAN SUPREMACY 10 (2018).

10 BRYAN PHILPOTT, HISTORY OF THE GERMAN AIR FORCE 64 (1986).

שיקף גורלה של העיירה הבסקית גרניקה את התרחישים האפלים ביותר שתיאר דואה: ההפגזה, שהחלה ביום השוק בעיר, עת רבים מהאזרחים נמצאו מחוץ לביתם, הובילה למותם של מאות בני אדם. האירוע נחשב להפצצה האווירית הקשה ביותר עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה, והפך את גרניקה לסמלו המובהק ביותר של הסבל האזרחי בזמן מלחמה.¹¹ כל אלה הבהירו את חומרת הנזק העשוי להיגרם בעקבות הפצצות מן האוויר, ואת טיב ורמת הנזק הצפויים לאוכלוסייה האזרחית בעורף במלחמה.¹²

כמענה לתרחיש האימים הזה, נוצר מודל שהתבסס על גיוס אזרחים שיפעלו הם עצמם להגנתם, תוך תנועה מעטה ככל הניתן במרחב בזמן ההפצצה, לצורך הפחתת סיכונים. למטרה זו נבנה בבריטניה כבר באמצע שנות השלושים כוח של "מגיבים ראשונים" (ARP), אשר אורגן בהדרכת המשטרה, וכלל כרבע מיליון אזרחים שמונו לתפקידי שוטרים מיוחדים שלא זכו לתשלום, אך היו בעלי סמכויות זהות לאלה של שוטרים. לצידם פעלו כמיליון וחצי מתנדבים, שזכו לתשלום מזערי, וכן כוחות כיבוי אש ועזרה ראשונה.¹³

הערים חולקו למרכזי שליטה שצוידו בכל הנדרש לניהול התגובה להפצצה כמערכה זוטא בחזית האזרחית, והופעלו בידי המתנדבים והשוטרים המיוחדים. מרכזי השליטה נשענו על מספר רב של פקחים ששימשו עבורם כעיניים וכאוזניים בשטח, ועל קציני מאורע שפעלו בכל אזור בעת הפצצה. לפקחים הייתה היכרות יסודית עם המקום ותושביו, והם נדרשו לדווח במהירות וביעילות למרכזי השליטה על המתרחש בעת ההפצצה, למשל שריפות או חסימת דרכים, על מנת שניתן יהיה לשלוח כוחות מתאימים, כגון עזרה ראשונה או יחידות כיבוי אש.¹⁴

במקביל, במהלך ההתקפה נדרש הפקח לעזור לאזרחים באזור שהוקצה לו, להדריכם, להרגיעם ולהכוויןם למקלט קרוב. עם סיום ההפצצה נדרש הפקח להעריך את רמת הנזק, ולאתר את מיקומם המשוער של פצועים והרוגים.¹⁵ בכל הפצצה סיפק מרכז השליטה תמונת מצב בעת התרחשותה, והעביר מידע עדכני מאת מפקד זירת ההפצצה, קרי קצין המאורע, ואליו. קצין המאורע קבע את סדר הפעולות, פיקד על הטיפול בנזקים ותיאם

11 הפצצת העיירה הונצחה ביצירתו של פבלו פיקאסו "גרניקה", אשר העניקה לקורבנותיה מעמד אלמותי. ראו Richard Rhodes, *Guernica: Horror and Inspiration*, 69(6) BULLETIN OF THE ATOMIC SCIENTISTS, 19, 19-20 (2013); FRONT LINE 1940-1941: THE OFFICIAL STORY OF THE CIVIL DEFENCE OF BRITAIN, HMSO, LONDON 136 (1942). (להלן: FRONT LINE).

12 FRONT LINE, שם, בעמ' 137. ראו גם, ANGUS CALDER, THE PEOPLE'S WAR: BRITAIN 1939-1945, 168, 198-199 (1992).

13 FRONT LINE, שם, בעמ' 141, 193-195. ראוי להעיר כי במערך הפקחים, שיעורן של הנשים היה אחת מכל שיש. שם, בעמ' 145.

14 שם, בעמ' 142-143.

15 שם, בעמ' 138-144.

את פעולת המגיבים הראשונים, שכללו שלוש קטגוריות מרכזיות: הכבאים, שנדרשו תדיר להתמודד עם סופות אש שנוצרו בעקבות פגיעת הפצצות; "אנשי קבוצות ההצלה", שטיפלו בהרס הרב שנגרם בעקבות ההפצצות, חילצו לכודים מהריסות הבתים ועוד; ואנשי העזרה הראשונה, שהעניקו סיוע רפואי ראשוני בשטח ופינו נפגעים להמשך טיפול רפואי.

מערכת מורכבת זו של מתנדבים עוגנה בהדרגתיות בחקיקה. בשנת 1937 נחקק בבריטניה חוק ה-ARP, אשר חייב את הרשויות המקומיות לנסח תוכניות להגנת אנשים ורכוש בעת הפצצות מן האוויר, והטיל את האחריות ליישומן של החוק על משרד הפנים.¹⁶ בשנת 1939 נחקק חוק ההגנה האזרחית, שקבע סמכויות מוניציפליות להחרמת רכוש נדרש בעיתות חירום, לצורך הקמת מקלטים ועמדות הנחוצות לפעילות הג"א, וחייב מעסיקים לארגן שירותי מגיבים ראשונים במפעלים ובעסקים, ולספק מקלטים לעובדיהם, שימומנו בסיוע הממשלה.¹⁷ בשנת 1941 אוחדו שירותי ההגנה האזרחית בבריטניה תחת משרד הפנים (Home Office), והמגיבים הראשונים הפכו לחלק מכוחות ההגנה האזרחית.¹⁸ אך מתוך היותה אימפריה, נדרשה בריטניה להגן לא רק על עצמה, כי אם גם על המקומות שבהם היו לה אינטרסים אסטרטגיים. בים התיכון היו אלה בעיקר במצרים, במלטה ובפלשתינה.¹⁹ במצרים התנהלה הקמת הג"א בעצלתיים,²⁰ וכך גם במלטה: בדצמבר 1940, כחמישה חודשים לאחר תחילת הפצצת האי, ההכנות להגנת העורף היו עדיין בחיתוליהן.²¹ על הקמת הג"א בפלשתינה ארחיב בפרק 3 להלן.

Air Raid Precautions Act 1937. 16

Civil Defence Act, 1939. 17

Doyle, ARP, לעיל ה"ש 1, בעמ' 17, 26.

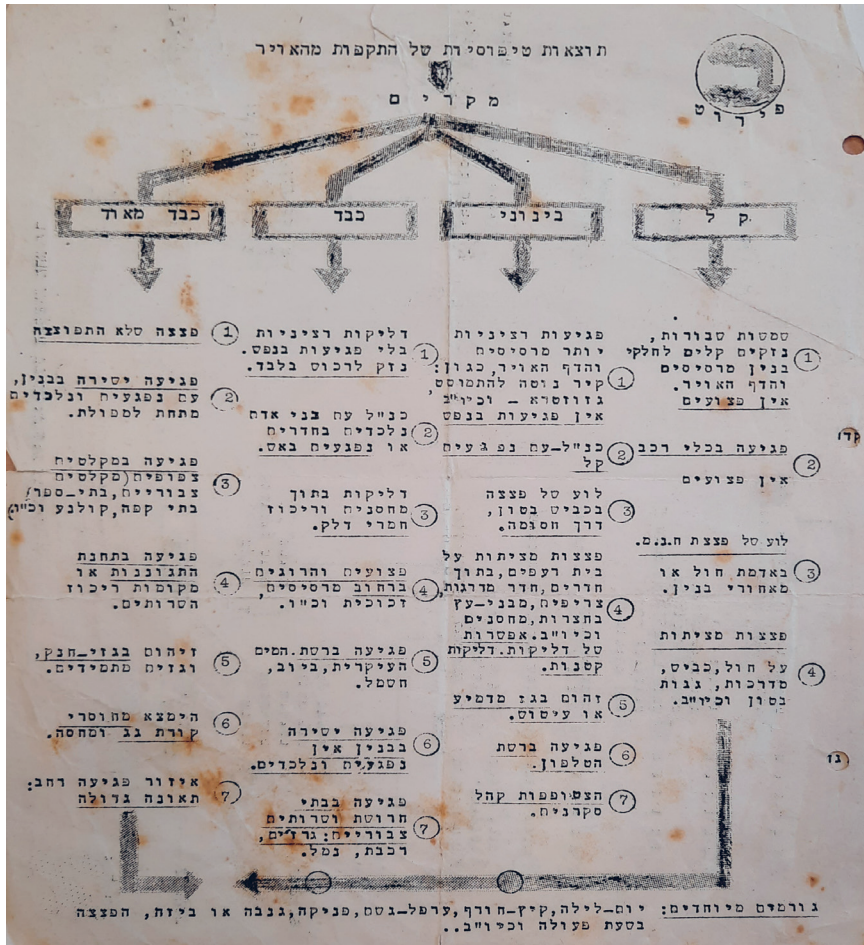
IAN STANLEY & ORD PLAYFAIR, THE MEDITERRANEAN AND MIDDLE EAST: THE EARLY SUCCESSES AGAINST ITALY, vol 1, 1 (1954). 19

שם, בעמ' 214. 20

PORCH DOUGLAS, HITLER'S MEDITERRANEAN GAMBLE: THE NORTH AFRICAN AND THE MEDITERRANEAN CAMPAIGNS IN WORLD WAR 2, 259 (2004). 21

הקמת הג"א חיפה ופעילותו בזמן ההפצות האוויריות על העיר במלחמת העולם השנייה (1940-1942)

תרשים זרימה שערך נמצא-בי, "תוצאה טיפוסית של התקפות מהאוויר", ארכיון ההגנה.

2. הקשרים סוציו-פוליטיים ושיקולים אסטרטגיים לצמיחת הג"א בחיפה

בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה, התמודד היישוב היהודי בפלשתינה בתחום הביטחוני בשתי חזיתות: כלפי פנים, הוא נאבק להגנת יישובים ותושבים יהודים מפני מתקפות מצד ערבים, ובמיוחד במהלך המרד הערבי (1936-1939); כלפי חוץ, לקראת סוף שנות השלושים הלכה והתבהרה ודאותה של המלחמה העומדת לפרוץ באירופה, וגדלה סבירות השפעתה על היישוב. עובדה זו הובילה אותו לנקוט מדיניות של שיתוף פעולה עם כוחות הצבא הבריטי.

לחיפה נודע מקום מיוחד ביחס לכל אחת משתי החזיתות. לאחר כיבוש פלשתינה בידי הבריטים (1917), הפכה חיפה לבירת הצפון ולמרכז צבאי, מסחרי ותעשייתי. בשנות השלושים בנו בה הבריטים נמל, שדה תעופה, תחנת כוח, בתי זיקוק על התעשיות הנלוות להם, והונח בה צינור נפט שראשיתו בעיראק. ביטוי לחשיבותה האסטרטגית של חיפה ניתן למצוא ביחס הצדדים הלוחמים כלפיה ערב מלחמת העולם השנייה: הבריטים הקימו בה – ורק בה מבין כלל הערים בפלשתינה – מערך הגנה אקטיבי במימון, בעוד ביתר חלקי הארץ התמצה סיועם בייעוץ והדרכה למועצות ורשויות מקומיות;²² ומנגד, מדינות הציר כללו אותה בתוכניות תקיפה עתידיות כבר בשנת 1936.²³

תהליכים אלה, ששינו את צביונה של חיפה, השפיעו גם על הקהילה היהודית שחיה בעיר. המסחר והתעשייה הפכו אותה למוקד משיכה עבור עולים יהודים שהגיעו מאירופה, לאחר שספגו בה את השפעות המודרניזציה ורעיונות הלאומיות. הגירתם אליה העצימה את הפיתוח התעשייתי והמסחרי של העיר, ובמקביל הפכה את הקהילה היהודית המקומית לקהילה עירונית, מודרנית, המאוגדת מבחירה תחת הנהגה נבחרת. חיפה אומנם הוגדרה כעיר מעורבת, אך כפי שציינה ענת קדרון בספרה, היה נכון יותר לאפיינה כעיר דואלית, שהתקיימו בה שתי אוכלוסיות החולקות מרחב, אך אינן משתלבות בו בנקודות המפגש המאפיינות את המרקם העירוני כגון חינוך, תרבות או מסחר.²⁴

הקהילה היהודית הייתה מאורגנת בתקופה זו על יסוד התנדבותי, שעליו נשענה התנועה הציונית כולה. ההתנדבות התבססה על רגש לאומי שהניע את היחיד האידיאליסט לפתח תודעה אזרחית ותודעה לאומית, ולהשתתף בענייני הכלל תוך גילוי מעורבות

22 לדיון בחשיבותה האסטרטגית של חיפה בעיני הבריטים במהלך מלחמת העולם השנייה, ראו, למשל, יצחק צח משה ההגנה על חיפה בשנים 1939-1940: ראשית התותחנות היהודית בארץ-ישראל 12-8 (עבודת תזה לתואר שני, אוניברסיטת חיפה 2022); DAPHNA SHARFMAN, PALESTINE IN THE SECOND WORLD WAR: STRATEGIC PLANS AND POLITICAL DILEMMAS, THE EMERGENCE OF A NEW MIDDLE EAST 5, 8, 62-63 (2015); STEPHEN HEMSLEY LONGRIGG, OIL IN THE MIDDLE EAST: ITS DISCOVERY AND DEVELOPMENT 117 (1954).

23 "Arielli, 'Haifa is Still Burning'" לעיל ה"ש 4, בעמ' 332.

24 ענת קדרון בין לאום למקום: הקהילה העברית בחיפה המנדטורית 5-15 (2012) (להלן: קדרון בין לאום למקום).

פעילה בחיים הציבוריים והפוליטיים, לרבות פעילות במוסדות החברה היישובית. תרומה זו למען הכלל גבתה מחיר לא פשוט מן היחיד, אך נבעה מאמונתו של היישוב היהודי ברעיונות הפוליטיים והאזרחיים של המודרנה, ומתוך הבנת נחיצותם של מוסדות פוליטיים המתפקדים באופן יעיל להצלחה בהשגת יעדי הציונות.²⁵ השתתפות במפעלים לאומיים הפכה לתנאי חשוב להשתייכות הפרט לכלל, איש איש לפי מידת תרומתו לחברה. לפיכך, היווה היסוד ההתנדבותי נדבך חיוני להתפתחותו של הג"א. באופן דומה, טען מרדכי נאור במאמרו לגבי הג"א תל אביב, שהארגון עודד את גיבוש החברה היהודית, ואת ההזדהות האזרחית עם הרעיון הלאומי.²⁶

ערב מלחמת העולם השנייה חיו בחיפה 51,000 תושבים ערבים ולצידם 45,058 תושבים יהודים. חשיבותה האסטרטגית של חיפה הפכה את ההגנה עליה מושא למערך קשרים מסועף, שנע על פני שלושה צירים: היהודי-בריטי; מוסדות היישוב היהודי במישור הארצי והמקומי; והפוליטיקה הפנימית של היישוב היהודי בחיפה. עם זאת, אף אחד משחקנים אלה לא היווה מקשה אחת, ובכל קבוצה התקיימו דיונים והתגלעו חילוקי דעות בדבר ההתנהלות הנדרשת.

בציר הראשון, היהודי-בריטי, נמצא האינטרס הביטחוני המשותף לשתי הקבוצות, והתהדק ביניהן שיתוף הפעולה במהלך המרד הערבי ובמהלך מלחמת העולם השנייה. עם זאת, ביחס להגנה על חיפה התגלעו חילוקי דעות: עבור הבריטים היו התשתיות מוקד ההגנה הנדרשת, ואילו היהודים התמקדו בחשיבות ההגנה על האוכלוסייה האזרחית היהודית בעיר. המודל שנוצר לבסוף, התבסס על מימון ותפעול יהודי, אך נבנה לפי מודל פעולה בריטי. מודל הג"א חיפה יושם בסיוע ההכשרה שרכש נמצא-בי בלונדון, ובסיוע ההדרכות של יועץ ממשלת המנדט בפלשתינה, כפי שיוסבר בהמשך. בסופו של דבר עוגן המודל בחקיקה מנדטורית.

בציר השני, של מוסדות היישוב היהודי במישור הארצי והמקומי, התקיים מתח בין המוסדות הלאומיים, הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, לבין מוסדותיה של חיפה. הסוכנות היהודית נועדה להוות זרוע ביצועית של ההסדרות הציונית, ולשמש כגוף מייעץ לשלטונות המנדט בנושאים העשויים להשפיע על הקמת הבית הלאומי היהודי בפלשתינה, ועל האינטרסים של האוכלוסייה היהודית בו.²⁷ הוועד הלאומי היה הזרוע המבצעת של אספת הנבחרים של כנסת ישראל, שנועדה לעסוק בנושאים מקומיים ביישוב כגון דת, תרבות וחינוך, בריאות וסעד. כפילות חלקית שנוצרה בין שני הארגונים הובילה

25 אבי בראלי וניר קידר *ממלכתיות ישראלית* 30-41 (המכון לדמוקרטיה 2011).

26 משה נאור "עורף במלחמה: המשמר האזרחי בתל-אביב 1938-1945" *עיונים בתקומת ישראל* 12, 310, 312 (2002) (להלן: נאור "עורף במלחמה").

27 סעיף 4 לכתב המנדט הבריטי על ארץ ישראל, 1922.

לתחרות מתמשכת ביניהם על סמכויות ומשאבים.²⁸ מצידו השני של ציר זה, נמצא ועד הקהילה של חיפה, שנדרש להיות כפוף למרותה של הסוכנות וגם להוות תא מקומי של הוועד הלאומי תוך מציאת איזון בין האינטרסים הלאומיים לבין אלה המקומיים.²⁹ הציר השלישי התקיים בתוך חיפה עצמה, ושיקף את המתח הפנימי בין מוסדות הקהילה היהודית בעיר.³⁰ לצד ועד הקהילה התקיימה פעילות מסועפת של גופים נוספים, אך נושא המאמר מצריך התעכבות על אחד מהם בלבד: ועדה לענייני ביטחון שהקים ועד הקהילה (משנת 1939 ואילך נקראה "ועדת המצב"), שכללה גורמים שונים ממוסדות היישוב היהודי לצורך ייצוגו מול השלטונות הבריטיים ומול עיריית חיפה, באירועי החירום שאפיינו תקופה זו.³¹

אף שלכאורה הוכפפה ועדת המצב לוועד הקהילה, כוחה הלך והתרחב עם השנים,³² ועימו התרחבו הנושאים שבטיפולה, עת הוסט המבט מן המרד הערבי אל עבר החשש מפני הפצצות מן האוויר במסגרת מלחמה כוללת. חשיבותה האסטרטגית של חיפה לא הותירה מקום לספק כי היא תהווה יעד מרכזי להפצצות. לפיכך, סמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה, דנה ועדת המצב במגוון נושאים הקשורים להגנת העורף, לרבות בניית מקלטים, פינוי אוכלוסייה אזרחית, אספקת מזון ומים, מידת ההסתייעות האפשרית בממשל המנדטורי, מימון הפעילות דרך מיסוי היישוב ועוד.

מצב זה שינה בהדרגה את מערך הכוחות הפנים-יישובי: ועד הקהילה איבד חלק ניכר מהשפעתו, כיוון שלא עסק כלל בסוגיות ביטחוניות, והקפיד להתנהל כחוק, בעוד ועדת המצב חתרה למתן מענים אקטואליים למלחמה המתקרבת, טיפחה את הקשר עם "ההגנה" במטרה להבין את צרכיה ולסייע לה בפעילותה, וזכתה להערכה רבה יותר מצד היישוב.³³

ערב מלחמת העולם השנייה, התחוור למוסדות היישוב בחיפה כי למעשה הם נמצאים לבדם במערכה. באוגוסט 1939 הציג משה שָׁרֵת (אז שרתוק, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית) את עמדתה המסתייגת של הסוכנות בשאלת האחריות להגנת העורף: "אין הסוכנות יכולה לקחת על עצמה ארגון שרות זה לתושבים היהודים של הארץ או אפילו לעזור באופן ניכר להגשמתו – תפקיד זה מוטל על הממשלה ועל

28 ענת קדרון ועד הקהילה העברית בחיפה – בין ראייה לאומית לראייה מקומית 6-8, 17-18, 359 (עבודת גמר לתואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת חיפה 2007) (להלן: קדרון ועד הקהילה).

29 שם, בעמ' 8-6, 17, 359.

30 שם, בעמ' 102, 166; קדרון בין לאום למקום, לעיל ה"ש 24, בעמ' 5-6, 13-12.

31 קדרון ועד הקהילה, שם, בעמ' 102, 166; קדרון בין לאום למקום, שם, בעמ' 5-6, 12-15; קהילת חיפה בעשר השנים תרצ"ב-תרצ"א (1932-1941) 2-15 (התש"ב) (להלן: קהילת חיפה).

32 לגבי טענת ועד הקהילה להיותו מוסד עליון לענייני ביטחון בחיפה, ראו קהילת חיפה, שם, בעמ' 6. לגבי היחסים הלא ברורים בין ועד הקהילה לוועדת המצב ראו קדרון בין לאום ומקום, שם, בעמ' 22.

33 קדרון בין לאום למקום, שם, בעמ' 281.

הרשויות המקומיות"³⁴. אף רשויות המנדט לא נחפזו לסייע, והתמקדו בהגנה אקטיבית על מוקדים אסטרטגיים רגישים בחיפה, תוך התעלמות מן האזרחים שבעורף. יחס זה של הבריטים נבע הן מהיעדר משאבי כוח אדם ותקציב שנדרשו ליישום התהליך במלואו בפלשתינה, והן מאדישותם כלפי מי שנתפסו כילידים. לתפיסתם של הבריטים, הגנת העורף האזרחי בחיפה הייתה סוגיה מקומית בקולונייה, הנתונה לטיפול הממשל הפנימי המקומי.³⁵ סיוע מצידם, ככל שניתן, התמקד בעיקר בהדרכה לציבור ובייעוץ מטעם העירייה בסוגיות מקצועיות.

באוגוסט 1939 הזמינו הבריטים את המייג'ור דאגלס ספארק (Douglas Spark) מסקוטלנד, לשמש יועץ מיוחד לממשלת פלשתינה להתגוננות מפני התקפות אוויר. ספארק נשא הרצאות בנושא הגנת העורף,³⁶ וחילק חוברת הנחיות בשם "עצה לקהל".³⁷ עם זאת, בחוברת נרמז כי הסיוע הבריטי יתמצה בהדרכת הציבור, שכן "עוד יעבור זמן מה עד שאפשר יהא לערוך תכנית מקפת, לאמן עובדים ולהשיג ציוד ובנינים".³⁸ משפט זה היה רמז לבאות, וחזק את החשש ביישוב מפני אוזלת היד הבריטית בזמן מלחמה. גם עיריית חיפה גילתה מעורבות מעטה מאוד בהכנת העורף האזרחי למלחמה. בתקופת המנדט הייתה העירייה מוסד שלטוני בריטי, ועובדיה הגיעו מקרב האוכלוסייה הערבית והיהודית של העיר כאחד. ההיערכות מטעמה התמצתה בסיוע בהקמת מקלטים ציבוריים ופרטיים, בהדרכת קבוצות ההצלה, בהצבת תאורה נמוכה שלא תתגלה למטוסי האויב, וכן בחפירות והנחת שקי חול להגנה.³⁹ פעילות זו שנתפסה כדלה בידי ועדת המצב, הובילה לשליחת מכתב מחאה חריף אל הוועד הלאומי (10.6.1940), לאחר הצטרפות איטליה למלחמה. במכתב מחתה ועדת המצב על כך שעיריית חיפה איננה מגויסת להגנת העורף במידה הנדרשת: "מן ההכרח הוא שחלק גדול של ההכנה [להפצצות]

34 מכתב ממשה שרת, ללא ציון נמען (3.8.1939), ארכיון ההגנה (להלן: א"ה) 107/105 "ה.ג.א חוזרים, הרצאות, הוראות" (להלן: מכתבו של שרת).

35 Hancock & Gowing, British War Economy, לעיל ה"ש 1, בעמ' 102-107.

36 מכתבו של שרת, לעיל ה"ש 34.

37 דאגלס ספארק עצה לקהל: שירות ההתגוננות בפני התקפות אוויר 1, 7 (1939).

38 שם, בעמ' 1.

39 דוח שנתי של מהנדס העיר חיפה 1.4.1940-31.3.1941, בעמ' 40-41, ארכיון חיפה (להלן: א"ח) 193/16 "דו"ח שנתי של מחלקת מהנדס העיר לשנת 1940-1941". טרם כניסת איטליה למלחמה (10.6.1940) כמעט לא נקטה עיריית חיפה פעולות להכנת העורף למלחמה, ורק לאחר הצטרפותה של איטליה, הוקמה מחלקה נפרדת תחת מחלקת ההנדסה, שנבנתה לפי מתכונת ARP הבריטית, בראשות המהנדס א' קרמר (Kramer). תמיר גורן שיטור בצל עימות: ערבים ויהודים בשלטון המקומי בחיפה בתקופת המנדט הבריטי 303 (התשס"ח).

יפול על היישוב בעצמו [...] עזרת הממשלה במידה שניתנה דרך צינור של העירייה [...] לא מגיעה בשלימותה לישוב העברי".⁴⁰

רק ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה (29.8.1939) החלה עבודת המטה הבריטית להגנה על חיפה – ועליה בלבד – בהובלת הנציב העליון בפלשתינה הרולד מקמייקל (MacMichael). במסגרת תוכניתו של מקמייקל, הודגש היבט ההגנה האקטיבי על אזורים אסטרטגיים כגון אזור הנמל, ואילו היבט ההגנה הפסיבי על האוכלוסייה האזרחית זכה להתייחסות שטחית בלבד. הנחת העבודה של מקמייקל הייתה כי במקרה חירום האוכלוסייה הערבית תתפנה מעצמה באופן ספונטני, בעוד שהיהודים יארגנו פינוי ליישובי השרון ועמק יזרעאל.⁴¹ לפיכך, תוכניתו של מקמייקל התמקדה בהגנה על בסיסי צבא ובפינוי אוכלוסייה אזרחית המתגוררת באזורי סיכון לפי ההגדרה הבריטית לאזור בטוח יותר,⁴² וכן באמצעי מיגון ללוחמת גזים. באשר לשאר האוכלוסייה, כללה תוכניתו של מקמייקל בעיקר הדרכה לציבור בנוגע להגנת העורף, אך ללא פעולות ממשיות כגון אספקת שירותים חיוניים בזמן המלחמה או פיתוח מערכי המגיבים הראשונים;⁴³ כמו כן ההגנה מתקיפות מהאוויר בעיר הצטמצמה רק לאזור הנמל, הרכבת ולמתקני הנפט הגדולים, והתבססה על עזרתו של כוח האדם המועסק בחברות עצמן.⁴⁴

אל מול המענה הדל של הממשל המנדטורי, העירייה והסוכנות, הפכה ועדת המצב למפקדה האזרחית הביצועית הרשמית של האוכלוסייה היהודית בחיפה. מעתה, החלה ועדת המצב לפעול מול הרשויות ומול מושל המחוז לצורך ייעול פעולותיה, התנהלות שהייתה שמורה עד אז לוועד הקהילה בלבד, וכן סיפקה את המעטפת הארגונית העיקרית לפעולת ארגון הג"א ביישוב, והובילה את פיתוח מודל המגיבים הראשונים בזירות ההפצצה מארג מסועף זה של גופים פוליטיים, בעלי מגוון אינטרסים, סותרים לעיתים, היה הרקע לצמיחת הג"א, והציב בפני הארגון מגוון אתגרים גם לאחר שהחלה פעולתו. בתוך זירה מורכבת זו השתלבה דמותו של מרדכי נמצאבי, והטביעה בה, ובמערך הג"א, חותם עמוק.

40 מכתב של ועדת המצב בחיפה לוועד הלאומי, 23 (15.6.1941), א"ח 90/16 "ועדת המצב, שירותי התגוננות בפני התקפות אוויר וגזים, 1940-1941".

41 ש.ם.

42 משה ההגנה על חיפה, לעיל ה"ש 22, בעמ' 13-14.

43 ש.ם. בפועל, רוב ההדרכה בוצעה בהנחייתו של נמצאבי. לפירוט, ראו להלן את הטקסט הסמוך לה"ש 79-89.

44 מכתב מפולוק, מושל המחוז, לטטנבאום, המזכיר הראשי של הממשלה (11.3.1941) א"מ מ' 108/19 "Legal Basis for A.R.P Organisations".

3. מרדכי נמצא־בי: פעילותו ב"הגנה" ובהנחת היסודות להג"א חיפה

חרף ריבוי המשתתפים בעיצובו של מודל הג"א בחיפה, אין חולק על כך כי הרוח החיה מאחורי השלבים השונים של הקמת כוחות הביטחון בעיר, עד לגיבושו הסופי של המודל המוכר להגנת העורף, היה מרדכי נמצא־בי. הוא שהתאים את המודל הבריטי לפלשתינה ויישמו בפועל. פועלו הרב בתחום הביטחון לא נחקר כמעט עד היום,⁴⁵ אך אין ספק שיכולותיו המרשימות, כפי שהן מצטיירות ממסמכי התקופה, סייעו לו לנווט, בזהירות ובנחישות, בין המטלות המורכבות שנדרשו להקמת שירותי החירום השונים, לרבות גיוס אנשי מקצוע מתאימים, השגת כספים, והשפעה על הבריטים להכיר בארגונים שהקים מרדכי (מקס, מוטקה) נמצא־בי (נימצביצקי) נולד ביוני 1903 במשפחה ציונית בעיר פינסק שברוסיה הלבנה. במלחמת העולם הראשונה נמלטה משפחתו לעיר קאזאן, שם החל ללמוד משפטים ולעסוק בפעילות מהפכנית. הוא היה חבר בתנועת נוער ציונית, ממיסדי ארגון הסטודנטים "החבר הצעיר" וייסד את הארגון הציוני־פועלי "קדימה". עם החלת השלטון הקומוניסטי בשנת 1919, ירדה התנועה למחתרת, ונמצא־בי נעצר בשל פעילותו הציונית. הוא נשלח לגלות בסיביר, אך בשנת 1925 גורש לצמיתות מרוסיה ועלה לפלשתינה, שם עבד תחילה בסלילת כבישים, ולאחר מכן הוסמך כעורך דין ועבר לחיפה. בעקבות מאורעות תרפ"ט הצטרף ל"הגנה".

הייתה זו ראשיתה של קריירה מרשימה, שבמהלכה קידם נמצא־בי מפעלים רבים בתחום ביטחון היישוב היהודי בתקופת המנדט, במיוחד באזור חיפה. מכריו תיארו אותו כמי שהתאפיין בשילוב תכונות נדיר, לרבות מחשבה חדה, יכולת התמסרות מוחלטת לעבודתו, פתרון בעיות ממגוון תחומים, יזמות, אנרגיות שופעות, ונכונות להקרבת חייו הפרטיים על מזבח הלאום. עמיתו רחשו לו הערכה רבה: משה פלוטקין, מבכירי "ההגנה" בחיפה, אמר כי "היה לו חוש של חזון. הוא ראה דברים איך שהם צריכים וחייבים להתפתח. למעשה הוא לא טעה. כל מה שניבא – על הדברים שצריך היה לעשות – הוא לא טעה באף הנחה שלו – הכל התקיים כמו שהוא חשב [...] משוגע לכל דבר, איש בעל רעיונות שהיו צצים כמו פטריות – הוא לא חייל אבל הוא היה גאון בתחומים שונים".⁴⁶ שלמה דוסטובסקי, קצין הג"א חיפה, הצביע על המוטיבציה הלאומית של נמצא־בי, שלדבריו היה "אחד האנשים שידע להתמכר לעמו עד הסוף".⁴⁷

45 האזכורים היחידים שלו מופיעים בספרו של יהודה סלוצקי **תולדות ההגנה** 163, 676 (1986), וכן באתר יזכור <https://tinyurl.com/yc3e39j2>, ועליהם מבוסס תיאור מסלול חייו טרם גיוסו להגנה. בכמה מן המקורות המובאים במאמר זה מוזכר נמצא־בי בקצרה. ראו למשל אשל **מערכות ההגנה**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 42, 57, 67; נאור "עורף במלחמה", לעיל ה"ש 26, בעמ' 320.

46 א"ה 178.5 "עדויות של משה פלוטקין" (12.3.1973).

47 ש.ם.

נמצא־בי קיצוני משמאל, משה ברמסון קיצוני מימין, ארכיון ההגנה.

עם זאת, דמותו הייחודית של נמצא־בי התאפיינה גם באסרטיביות בוטה, שאותה הפגין כל אימת שהועלתה ביקורת ביחס לשיקול דעתו המקצועי. הוא נהג להטיח את תפיסותיו בפני הממונים עליו באופן מזלזל, ונקלע לעיתים לוויכוחים סוערים וקולניים עם עמיתים ומפקדים שניסו לשכנעו לסגת מהן.⁴⁸ בין היתר, הוזכרו בעדויות על אודותיו חילוקי דעות קולניים שלו עם מושל המחוז ג'יימס פולוק, ועם מפקד מחוז חיפה ב"הגנה" יעקב דורי.⁴⁹ התנהלות זו עיכבה את קידומו, ויצרה חשש במוסדות היישוב מפני שיתופי פעולה עימו, כפי שאמחיש בהמשך.

בצעדיו הראשונים בארגון "ההגנה", הוצב נמצא־בי בחיפה ונדרש לגייס חברים חדשים למחתרת. על מנת להסתיר את הפעילות המחתרתית מעיני הבריטים, בחר לשוות לה מראה של ארגון חוקי באמצעות רישום סניפי המחתרת השונים כאיגוד ספורטיבי, או כאגודות רוכבים וציידים.⁵⁰ כמו כן הקים מחלקת אזרחים, שניצלה את מצבם הכלכלי המבוסס של המתנדבים שגויסו אליה ואת קהל לקוחותיהם הנרחב, לצורך פעילות "ההגנה",⁵¹ וכן הקים פלוגת תחבורה, שאליה גויסו מתנדבים בעלי רכבים, שהעבירו למען "ההגנה" אנשים, ציוד, מכתבים והודעות.⁵²

48 א"ה 15.29 "עדותו של שלמה דוסטובסקי" (12.1.1959).

49 לגבי המחלוקת עם פולוק ראו להלן הערה 120. לגבי המחלוקת עם דורי ראו פלוטקין, לעיל ה"ש 46.

50 א"ה 112.16 "עדותו של שלמה פלאי" (20.10.1952).

51 פלוטקין, לעיל ה"ש 46.

52 שם.

שני גופים ייחודיים נוספים, אשר שימשו מאוחר יותר בסיס להקמת הג"א, היו מד"א וכב"א. שורשיהם של שני ארגונים אלה נעוצים בקשיים שהתגלו תחילה במהלך מאורעות תרפ"ט, והעמיקו במהלך המרד הערבי. אגודת מד"א חיפה הוקמה בשנת 1933, בעקבות הצורך שעוררו מאורעות תרפ"ט למתן מענה רפואי לפצועים הרבים שנפגעו במהלכן.⁵³ ביוני 1934 נפתחה תחנה של האגודה בבית הרופאים בחיפה. היא פעלה 24 שעות ביממה, והתבססה על תרומות ממוסדות ומאנשים פרטיים. בנובמבר של אותה שנה כבר מנה הארגון 103 מתנדבים, וביניהם 38 רופאים מתנדבים, והיא הושיטה עזרה לקרוב ל-250 פונים.⁵⁴

באופן דומה, תדירותן הגבוהה של הצתות ושריפות במהלך מאורעות תרפ"ט הובילה את מוסדות היישוב להבין את הצורך בכוח כיבוי אש בחיפה שיתבסס על יהודים בלבד. בעוד ועדת המצב פעלה בנושא זה במישור הפורמלי, ניהל נמצא"בי משא ומתן מאחורי הקלעים עם מפקד משטרת חיפה, קולונל אלפרד טניסון בארקר, שהסכים לבסוף לתמוך בהקמת הגדוד, אך סירב לממנו.⁵⁵ את הכספים הנדרשים לרכישת הציוד ולהקמת מבנה התחנה השיג נמצא"בי מתרומות שגויסו ממגוון מקורות.⁵⁶ התחנה הוקמה בשנת 1937 וכללה 140 כבאים, שבראשם עמד נמצא"בי. הוא הועיד לעצמו תפקיד זה לא מתוך רדיפת כבוד דווקא, אלא מתוך ריכוזיות שאפיינה את פעולותיו בכללותן, כפי שאתאר בהמשך.

53 ראו משה דיין, אלי יפה ובנימין גבירצמן מד"א המדינה, סיפור תולדות מגן דוד אדום בישראל (2016); צדוק אשל הבחורות הן: ספר חברות ההגנה בחיפה 46 (1997); א"ה 35-63 "עדותה של רחל שלון פרדלנד" (29.11.1959).

54 "דין וחשבון מגן דוד אדום" (1.12.1934), א"ח 12-319 "מגן דוד אדום, ועד הדר הכרמל".
55 למידע נוסף על גדוד הכבאים היהודי של חיפה בתקופה זו, נושא מרתק המצדיק מחקר נוסף, ראו שי חורב ואלי נחמיאס בהגיגי תבער אש 29-30 (2008); נאומו של י' גולדין כב"א תל-אביב, הועדה הארצית השנייה של מרכז אגודות מכבי"אש מתנדבים עבריים בארץ-ישראל, שהתכנסה בירושלים (16.2.1945) א"ה 1-86, "עלונים ופרסומים של ההגנה, מכבי אש, מד"א ועוד"; א"ה 12-50 "עדותו של משה ברמסון" (28.7.1954).

56 חברת "הכשרת היישוב" תרמה את המגרש שבו נבנתה המפקדה, תושבי העיר תרמו מכספם להקמתה, והמתנדבים הראשונים שהתגייסו לגדוד סייעו בעבודת הבנייה. חלק משמעותי מן ההון שהושג למטרה זו ומן הניסיון המקצועי הנדרש היו תוצר של העלייה מגרמניה, שהיוותה כ-21 אחוזים מהעלייה החמישית, ואליהם השתייכו מרבית בעלי ההון בעלייה זו. רבים מהם היו בעלי מקצועות חופשיים, והשפעתם על המשק ועל הכלכלה הייתה משמעותית. ראו מרים גטר "העלייה מגרמניה בשנים 1933-1939: קליטה חברתית-כלכלית מול קליטה חברתית-תרבותית" קתדרה 12, 125 (1979).

צוות כיבוי אש מתנדבים חיפה, ארכיון ההגנה.

הצורך בשירותים אלה, כמו גם בהגנה יעילה יותר על ביטחוננו של היישוב מכפי שיכלה לספק לו משטרת המנדט, התחוויר עם פרוץ המרד הערבי באפריל 1936. מרבית השוטרים בתקופה זו היו ערבים,⁵⁷ ונאמנותם הלאומית של כלל השוטרים המקומיים, ערבים ויהודים כאחד, עלתה תדיר על נאמנותם למשטרה.⁵⁸ עובדה זו הקשתה על משטרת המנדט לתת מענה מתאים בעת התפרצותה של אלימות בין-עדתית, וניסיונות מסוימים שנעשו על ידה עלו בתוהו.⁵⁹ לפיכך, ברור היה כי נדרש שינוי בשיטות העבודה ובכוח האדם שלה. בשנת 1937 הורחב גיוס הנוטרים למשטרת המנדט – כוח עזר שגויס מתוך היישוב היהודי, ופעל במקביל גם תחת פיקוד "ההגנה".⁶⁰ בשנת 1938 כבר צורפו למשטרת המנדט בכל רחבי פלשתינה למעלה מ-11,000 איש: 7445 שוטרים מיוחדים, 707 שוטרים ללא תקנים קבועים, ו-3608 שוטרים מוספים.⁶¹

57 רובם היו ערבים ומוסלמים (1232) והיתר בריטים (915) יהודים (475) ונוצרים (284). The Palestine Police Force: Annual Administrative Report 3 (1936).

58 Palestine Royal Commission Report 195-197 (1937).

59 עם זאת, כפי שממחיש שלומי שטרית, ניסיונותיה היו משמעותיים יותר מכפי שמקובל להעריך בספרות המחקרית. ראו שלומי שטרית "אלה וגם רובה": משטרת המנדט במרד הערבי בארץ ישראל, 1936-1939 "משפט, חברה ותרבות" ד 51 (2021).

60 שלומי שטרית "המלחמה הקטנה" הגדולה ביותר: המאבק הצבאי הבריטי כנגד המרד הערבי בארץ ישראל 1936-1939, 121-125 (עבודת גמר לתואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר אילן, המחלקה ללימודי ארץ ישראל 2020); חיים גופר הנוטרות: שוטרים מוספים יהודים בארץ ישראל המנדטורית (2022).

61 שטרית, שם, בעמ' 124.

הקמת הג"א חיפה ופעילותו בזמן ההפצצות האוויריות על העיר במלחמת העולם השנייה (1940-1942)

אך נמצא כי חתר ליותר מאשר להגדלת מספר היהודים במשטרה. בדצמבר 1937, עם חחרפת אירועי המרד הערבי, עלה בידו לשכנע את קולונל בארקר, מפקד משטרת חיפה, שעל הכבאים לשאת אקדחים כדי שיוכלו להתגונן מפני המורדים הערבים.⁶² בעקבות הסכמתו של בארקר, הושבעו ארבעים כבאים כשוטרים מיוחדים. למעט העובדה שפעלו בהתנדבות, סמכויותיהם היו זהות לאלה של שוטרי משטרת המנדט, אך הן הוגבלו לשעות עבודתם בלבד.⁶³ נוסף על כך, הנשקים שהוענקו לשוטרים המיוחדים לא נרשמו על שמם באופן אישי, אלא על שם הגדוד.

נשים כבאיות בחיפה, 1941, אוסף הצילומים של זולטן קלוגר, ארכיון המדינה.

62 אשל מערכות ההגנה לעיל ה"ש 2, בעמ' 144.

63 א"ה 14-105 "עדותו של יעקב לישינסקי" (19.11.1970).

מהלך זה היה בעל משמעות כפולה: ראשית, בעצם הסכמתם של הבריטים לתבנית ארגונית זו, הם הודו למעשה באובדן המשילות, בחוסר יכולתם לספק הגנה במידה הנדרשת ליישוב היהודי באמצעים שננקטו עד כה, ובצורך בארגוני ביטחון מקומיים המבוססים על מתנדבים מן היישוב היהודי, ששייבו את הסדר על כנו; שנית, עד עתה אומנם השתלבו יהודים בגופי ממשל, אך לא ניהלו גופים משלהם שהוכרו על ידו. כב"א היה חלוץ בתחומו, וזכה להכרה רשמית של הממשל כארגון עברי, ולא רק באנשיו כפרטים. קבלת הנשק בצורה רשמית הגדילה את הנכונות להתגייס לגדוד, והעצימה את הכבוד שרחש הציבור היהודי לכבאים.⁶⁴ במקביל, נותרו הכבאים חברי "הגנה" פעילים, שהשתמשו בנשק ובסמכויות שניתנו להם על ידי משטרת המנדט לצורך מטרות המחותרת, כגון פעולות שהוגבלו בשל העוצר בלילות.⁶⁵ עם זאת, ביחס למד"א לא נעשה ניסיון דומה, או שמא נעשה, אך נחל הצלחה פחותה. עם פרוץ המרד הערבי נדרשה גם אגודת מד"א להתמודד עם הסיכון הביטחוני המוגבר שנלווה מעתה לעבודת המתנדבים.⁶⁶ באוגוסט 1936 נרצחו שתי אחיות רחמניות בחצר בית החולים ביפו. בעקבות מעשה הרצח מחה ד"ר ברוך ניסנבויס בפני מושל מחוז הצפון אדוארד קית'רואץ' (Keith-Roach) על הסיכון היומיומי לחיי המתנדבים, ועל חוסר המעש של המשטרה הבריטית, שסירבה להקצות כוח אדם להגנתם.⁶⁷ עם זאת, מהמסמכים הרבים בנושא לא עולה התייחסות לשאלת גיוס מתנדבי מד"א במעמד של שוטרים מיוחדים. התייחסות מפורשת ראשונה לנושא נמצאה רק לאחר פרוץ המלחמה,⁶⁸ וגם שם צוין כי מספר השוטרים המיוחדים במד"א קטן למדי.

לעובדה זו ניתן להציע שני הסברים: האחד, מרבית אגודת מד"א הורכבה ממתנדבות, והבריטים לא מיהרו לגייס נשים לשורותיהם בתקופה זו; והשני, כי בניגוד לכב"א, שברור היה כי פעילותו תגבר מאוד במהלך המלחמה בשל הגידול בממדי השריפות, ובניגוד לקבוצות ההצלה שאותן אציג מיד, שכלל לא פעלו בימות שלום, הרי שסיוע רפואי ניתן בבתי חולים ובתחנות מיון,⁶⁹ ופעילות מד"א נועדה ליצור בעיקר התאמה לסיוע הנדרש בשטח, אך לא הייתה הגורם היחידי או המרכזי שהעניק סיוע רפואי בחיפה.

64 שם.

65 א"מ 53-196 "עדותו של שמשון לכתמן" (29.5.1959).

66 קהילת חיפה, לעיל ה"ש 31, בעמ' 13.

67 מכתב מד"ר ברוך ניסנבויס למושל מחוז צפון (21.8.1936), א"ח 12-319 "מגן דוד אדום, ועד הדר הכרמל".

68 בתאריך 20.2.1941 הוסמכו לראשונה מתנדבי מד"א כשוטרים מיוחדים בארגון הג"א, בהיותם בתפקיד. ראו תקנות ההגנה (שרותי ההגנה הפסיבית) 1941.

69 הסיוע הרפואי הראשוני של מד"א בחיפה ניתן באמצעות קבוצות נודדות, ולצידן פעלו ארבע תחנות מיון במקומות שונים בעיר, אך מספרן היה מועט, והממשלה סירבה לממן הקמת תחנות נוספות, לפיכך הקים מד"א במימונו שתי תחנות חדשות. בחיפה פעלו שלושה בתי חולים אך מספר המיטות בחדרי הניתוח היה מועט. ראו מכתב מד"ר ברוך ניסנבויס לוועדת המצב בחיפה (22.6.1941), א"ח 19/38 "ועדת המצב 1941-1940".

ב. ראשיתה של התארגנות: הקמת מערך להגנת העורף בחיפה ערב מלחמת העולם השנייה

לנוכח החשש הגובר ממלחמה שתפרוץ באירופה וההבנה שיצטרך להגן על עצמו, החל היישוב היהודי לגבש תוכנית פעולה משלו, שכללה איגום משאבים של שירותים קיימים ושילובם במארג כולל שיעניק מענה מקיף להגנת העורף. בשלב הראשון גובשו תוכניות ספציפיות רק בנוגע לשתי הערים המרכזיות של היישוב היהודי: בתל אביב, ביוזמת העירייה,⁷⁰ ובחיפה, ביוזמת ועדת המצב, כפי שהוסבר לעיל, מתוך הבנה כי חשיבותה האסטרטגית של חיפה תעלה את הסיכון להפצצתה מן האוויר.

בחלק מהמועצות המקומיות נערכה התארגנות ראשונית, שבמסגרתה התקיימו דיונים על הגנת העורף.⁷¹ בחלוקה גסה, נחלקה עבודת הג"א לשתי קטגוריות, שהתבצעו בזמנים מובחנים: האחת, בזמן ההפצצה, אז נדרשה עבודתם של מגיבים ראשונים, ואילו השנייה, לפני ההפצצה ואחריה, הייתה עבודת המעטפת שנדרשה לתמיכה במערך כולו, כגון הקמת מקלטים, בניית תוכניות לפינוי אוכלוסייה, והשגת תקציב לכל אלה. בשלב הראשוני של ההיערכות, בטרם פרצה המלחמה, התמקדו המועצות המקומיות רק בעבודת המעטפת, ונמנעו מלהכשיר מגיבים ראשונים.⁷²

1. מינויו של נמצא־בי ליועץ הסוכנות, והקמת המכון ללימוד וקידום ההגנה הפסיבית

הסוכנות היהודית הבינה את הצורך בקיומו של ארגון שיפעל בפריסה כלל־ארצית, להגנת היישוב היהודי בפלשתינה במהלך המלחמה. נוסף על כך, היה ברור כי מדובר בעבודת הכנה עצומה, המצריכה ריכוז שלה בידי איש ארגון וביצוע מן המעלה הראשונה. הנחה מתבקשת נוספת הייתה כי חיפה תהווה מוקד מרכזי להפצצות, ולפיכך נדרש אדם המכיר את העיר.

כישוריו המגוונים והמרשימים של נמצא־בי, לצד ניסיונו בשורות "ההגנה" והיכרותו הממושכת עם חיפה, שבה התגורר כ־15 שנים, הפכו אותו למועמד טבעי לתפקיד, ובמרץ 1939 הוא נשלח בידי הסוכנות לקורס הכשרה בבריטניה. בקורס הוא היה האזרח היחיד, היהודי היחיד, ולמד "בין גנרלים ואישים חשובים אחרים"⁷³ את מודל הג"א הבריטי, את יסודות פעולתם של המגיבים הראשונים, ורכש מידע רב ערך על אודות סוגיות כגון הקמת מקלטים, פינוי ושיכון אוכלוסייה, הדרכת הציבור ועוד.

70 נאור "עורף במלחמה", לעיל ה"ש 26.

71 מכתבו של שרת, לעיל ה"ש 34.

72 נאור "עורף במלחמה", לעיל ה"ש 26, בעמ' 317, 324.

73 עדות ברמסון, לעיל ה"ש 55.

ביולי 1939 נוסד האגף להג"א ליד המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, בעקבות הצעה שהגישו אליעזר ליבנשטיין (ליבנה) ואלעזר גלילי לדוד בן-גוריון, יו"ר הנהלת הסוכנות דאז (15.7.1939).⁷⁴ אף שבחירתו של נמצא"בי לקורס סימנה אותו כבעל תפקיד מרכזי בהקמת מערך הגנת העורף, הודעה רשמית על מינויו ניתנה רק כאשר איום המלחמה הפך ממשי, פחות מחודש לפני שהחלה. העיכוב במינוי, כמו גם טיב התפקיד שיועד לו, נבעו מהעדפת הסוכנות היהודית לשמור בידיה את הסמכויות המהותיות, ולהעניק לנמצא"בי תפקיד משני בחשיבותו, שיתמקד ביישום מדיניותה ולא בתכנונה. החלטה זו באה לידי ביטוי גם בתואר הרשמי שהוענק לתפקידו: "יועץ הסוכנות בענייני התגוננות בפני גזים והתקפות אוויר". ייתכן כי המוניטין שלו כאיש שאינו מוכן להתפשר על עמדותיו המקצועיות, ואינו מהסס להתעמת עם חבריו לעבודה עליהן, תרמו לחששה של הסוכנות מפני מינויו, כל עוד סברה שהברירה נתונה בידיה.

בראשית אוגוסט 1939 הודיע ראש המחלקה המדינית של הסוכנות, משה שרת, על ההחלטה למנות את נמצא"בי לתפקיד היועץ. ההודעה הרשמית תיארה בפרוטרוט את תפקידיו העתידיים, ויצרה תחושה כי יותר משנועדה לקבוע במדויק את טיב עבודתו, ביקש שרת לתחום באמצעותה את גבולותיה באזור הפרוצדורלי, והרחק מן הסמכות המהותית שביקשה הסוכנות לשמר. הודעת שרת ייעדה לנמצא"בי שלושה תפקידים מרכזיים: פרסום מידע לארגונים ולציבור היהודי; בניית תוכניות לאימון מתנדבים; וכן ריכוז ותיאום פעולות הג"א. בסיום ההודעה הדגיש שרת גם את אחריותה המוגבלת של הסוכנות בתחום: "אין הסוכנות היהודית מטפלת באופן ישיר בענייני ה.ג.א בקרב היישוב העברי בארץ, כי כאמור לעיל מוטל תפקיד זה על מוסדות אחרים. אולם הסוכנות היהודית מקוה שפעולתו של היועץ הנ"ל תביא תועלת ליישוב ולארגונים השונים המטפלים בשאלת ההתגוננות הפסיבית".⁷⁵

מטרתו המרכזית של נמצא"בי עם כניסתו לתפקיד, הייתה בניית תשתית שתאפשר מתן מענה כללי-ארצי לטיפול בהפצצות האוויריות, בהתאם לעקרונות המודל הבריטי: "כוח אחיד, הפועל במחשבה תחילה ולפי תכנית ערוכה מראש והמגיש עזרה מקסימלית לכל נקודה שנפגעה".⁷⁶ על מנת להשיג את מטרתו זו, ובהתאם לקו שהתווה שרת בהודעה על מינויו, פנה נמצא"בי תחילה להקים את "המכון ללימוד וקידום ההגנה הפסיבית", שנועד להיות הסמכות המקצועית העליונה בפלשתינה בתחום ההגנה על העורף בשעת מלחמה המכון נועד למלא שלוש מטרות: ליצור שיתוף פעולה בין האגודות המרכזיות – קבוצות פיקוח והצלה, מד"א וכב"א; לבצע פעולות הסברה לציבור ולרשויות המקומיות

74 נאור "עורף במלחמה", לעיל ה"ש 26, בעמ' 312, 320-321.

75 מכתבו של שרת, לעיל ה"ש 34.

76 חוזר "מכון ה.ג.א. תפקידיו ודרכי פעולתו" (ללא תאריך), א"ה 107/105 "ה.ג.א חוזרים, הרצאות, הוראות 1939-1943".

המרכזיות; ולהכשיר מגיבים ראשונים לעבודתם.⁷⁷ במסגרת זו חתר נמצא־בי להעניק "חינוך לאומי": לציבור, בדבר חשיבות האיפוק וההימנעות מבהלה, ולבעלי התפקידים השונים בהג"א בדבר משמעת ויצירת "אספריידי-קור" [רוח לחימה, ח"צ], לצד הדרכה כללית על אודות סכנות המלחמה המודרנית, ומיפוי הסיכונים המקומיים בעת מלחמה בשל מצבה הגאופוליטי של פלשתינה.⁷⁸

א) הדרכת הציבור

לציבור היה תפקיד חשוב בתגובה להפצצות האוויריות העתידיות: במישור הפרקטי, התנהלות שקולה ורגועה שלו יכלה להפחית את מספר האבדות והנפגעים. בחוברת "עצה לקהל" המליץ ספארק לציבור לשמור על החוסן הפסיכולוגי גם בעת ההפצצה: "אל תהא אחוז בהלה. ככל שתצליח לשלוט על עצביך, כך תיטיב להתגבר על כל שעת חירום".⁷⁹ במישור הסימבולי, נכרכה הזירה הביטחונית בשאיפות הלאומיות, ואנשי היישוב נדרשו לפעול לפי אמות המידה שיועדו ליהודי החדש, אשר יהיה חזק, החלטי, נחוש וחף מהפחדים שאפיינו את יהדות הגולה.⁸⁰

במטרה להכשיר את הציבור להתנהגות רגועה ומושכלת בזמן ההפצצות, יזם נמצא־בי פעולות הדרכה והסברה רבות ביישוב היהודי. כבר בשנת 1939 הקים לשכת הדרכה מרכזית, שהנחילה למדריכים מקומיים את עקרונות ההדרכה העיקריים הנחוצים להנחלת הידע המתאים.⁸¹ נוסף על כך, הקים תערוכה נודדת להדרכה בסוגיות הקשורות להתנהלות העורף במלחמה, אשר "הכניסה ללבבות מושגים רבים על הסכנות הנשקפות ועל אמצעי ההתגוננות".⁸² התערוכה הוצגה במקומות שונים בארץ, וביקרו בה למעלה מ-50,000 איש.⁸³ על מנת להגדיל את היקף החומר הכתוב בנושא, ולהנגישו באופן מיטבי לציבור, הקים נמצא־בי ספרייה שריכזה ספרות מקצועית, בדומה לספרייה הבריטית,⁸⁴ שנועדה הן לציבור הרחב, והן למתנדבי הג"א. במקביל, הדפיסה הוצאת "לנוטר" חוברות מידע על

77 ש.ם.

78 ש.ם.

79 עצה לקהל, לעיל ה"ש 37, בעמ' 1, 7.

80 אביבה חלמיש "היהודי החדש": היכן ומתי אמורה להתעצב דמותו או שמא רק משל הייתה?" בתוך איש הנגב: ספר זאב צחור 231 (דבורה הכהן ואניטה שפירא עורכות 2017).

81 עקרונות ההדרכה ושיטותיה, יועץ הסוכנות לענייני הג"א, א"ה 107/105 "הג"א חוזרים, הרצאות הוראות, 1939-1943"; ידיעות ה.ג.א.: בטאון לשכת ההדרכה המרכזית ליד יועץ הסוכנות היהודית לענייני ה.ג.א. (11.12.1940), א"ה 107/104 "הגא - חוברות מודפסות".

82 "על פרישותה של תל-אביב" (1.7.1941) א"ה 90/16 "ועדת המצב, שירותי התגוננות בפני התקפות אוויר וגזים, 1940-1941".

83 "מהפעולה להתגוננות בפני גזים והתקפות אוויר (ה.ג.א.) בארץ" מהנות (מס' גיליון לא ידוע) 65 (ינואר 1940).

84 Doyle, ARP, לעיל ה"ש 1, בעמ' 18.

אודות התגוננות הפרט בעת מתקפה, וחוזרים מקצועיים לכל העוסקים בהגנת העורף.⁸⁵ החוברות "הופצו באלפי אקסמפלרים" והיו לצינור חשוב להקניית ידיעות בתחום.⁸⁶ כמו כן ראה אור ביטאון לשכת ההדרכה המרכזית, "ידיעות ה.ג.א."⁸⁷ נמצא בי, כחלק מהריכוזיות שאפיינה אותו, דרש תמיד לאשר את תוכנו של החוברות בטרם יפורסמו, על מנת לוודא כי הוא אכן תואם את תפיסת עולמו המקצועית.⁸⁸ לקראת סיום תקופת ההפצות החל נמצא בי להפיץ את הוראות ה"ג"א בעזרת אמצעי חדשני בתקופה זו – הקולנוע, במטרה להרחיב את החשיפה למסרים, והג"א חיפה יצא בקריאה לגיוס ציירים מתנדבים לצורך הכנת הכתובות שיוקרנו בו.⁸⁹

ב) הכשרת מגיבים ראשונים – מרכזי השליטה והפקחים

בדומה למערכת הפיקוח במודל הבריטי, גם חיפה חולקה במסגרת פעילות ה"ג"א לחמישה מרכזי שליטה: הר הכרמל; הדר הכרמל; מזרח; מרכז; מערב. מטרתם של מרכזי השליטה הייתה איסוף ידיעות על נפילת פצצות ועל הנזקים שגרמו בהקדם האפשרי. בראש כל אחד ממרכזי השליטה מונה מפקח שנדרש להיות אדם בעל "תבונה, מהירות תפיסה, קרירות [...] ידיעה טובה של האזור, אימון מיוחד וקור רוח".⁹⁰ כל מרכז שליטה חולק לכמה נקודות פיקוח, שכל אחת מהן כללה כ-500 אזרחים, שלושה עד שישה פקחים, ופקח אחראי שהיה אמון על גיוס הפקחים, אימונם והצבתם במקומות הנדרשים. בדומה לבריטים, הבין גם נמצא בי את מרכזיות תפקידו של הפקח, כמפעיל המערך והמקשר בין השטח לבין מרכז השליטה.⁹¹ הכשרת הפקח הייתה מקיפה, וכללה קורס התגוננות מפני גזים, דרכים לאזהרת הציבור מהתקפות אוויר, מציאת מחסה מפצצות, והגשת עזרה ראשונה בסיסית עד להגעת כוחות הרפואה. לצד הדרכות מהותיות אלה היו גם הכשרות למטלות טכניות חיוניות, כגון הדרך הנכונה לכתבת ידיעות ודוחות והכרת הציוד הנדרש למילוי תפקידו.⁹²

הפקח לא נשא נשק, וציודו הסתכם בתעודה מזהה, סרט זרוע שבאמצעותו ניתן יהיה לזהותו, קובע פלדה להגנה, מסיכת גז למקרה הצורך, וכן משרוקית שנועדה להרחבת טווח האזעקה, שלא תמיד נשמעה כנדרש. תפקידו נחלקו לשלושה שלבים מובחנים

85 "מהפעולה להתגוננות", לעיל ה"ש 83.

86 שם.

87 א"ה 107/104.

88 הוצאת ספרים חוזר מס' 5 (8.9.1939), א"ה 107/105 "ה.ג.א. חוזרים, הרצאות, תקנות 1939-1943".

89 מכתב מה.ג.א למייזלמן (ללא ציון שם פרטי) (3.9.1942), א"ה תיק 80/18/2 "שרגא אירמאי".

90 טיוטת חוזר מס' 6 (ללא ציון שם כותב או תאריך) שכותרתו "קשר מקומי ודו"ח על פגיעות אוויר", א"ה 80/18/2 "שרגא אירמאי".

91 **תפקידי הפקח** (הוצאת לנוטר, חיפה 1939).

92 שם, בעמ' 8-9.

היטב ביחס לשלבי ההתקפה: לפנייה – הפקח נדרש להיכרות יסודית עם השטח שעליו היה אמון; רחובות, מקלטים, וגם להיכרות עם הדיירים על מנת שידע לקבוע ולדווח אם מי מהם נעדר לאחר הפצצה, ואת מי ניתן יהיה לגייס לסיוע בפעולות החירום שלאחר ההתקפה. במהלך ההתקפה – הפקח נדרש לגלות "אומץ לב ודעה צלולה" לצורך מילוי תפקידיו הרבים אל מול מרכז השליטה, ואל מול האזרחים במקום, ובסדר זה. תחילה נדרש לדווח למרכז השליטה על נזקי ההפצצות באזורו, על מנת שהמרכז ישלח את העזרה המתאימה, ולאחר מכן להנחות את הכוחות כיצד להגיע למקום ולסייע בידם ככל הניתן.⁹³ ביחס לאזרחים נדרש הפקח להכווין למקלטים הציבוריים הסמוכים; להכווין נהגים להחנות את רכבם על המדרכות, כדי להותיר את צירי התנועה פתוחים; להנחות את בעלי הסוסים לקשרם לפנסי הרחוב, כדי למנוע מהם השתוללות ובהלה בעקבות ההפצצה; ולוודא כי תקנות ההאפלה נאכפות במלואן.

עם סיום ההתקפה – לפי הערכתו, נדרש הפקח לוודא שאין גז ברחובות, ואז לצלצל בפעמון יד שיסמן לתושבים כי ניתן לצאת מן המקלטים,⁹⁴ ולבדוק לפי רשימותיו אם ישנם נעדרים או פצועים מבין האזרחים שבתחום אחריותו. ההפצצות שהתרחשו בשעת הלילה היו מורכבות במיוחד, כיוון שהצריכו את הפקח להתנהל בחשיכה, ועבורן הוצע לו לגייס אזרחים לעזרתו. באופן דומה, הונחה הפקח כי "החפוש אחרי פצועים צריך תמיד להתחיל מפקוד אלה שלא נפגעו".⁹⁵

אם נמצאו פצועים במקום, נדרש הפקח לטפל בהם עד להגעת הקבוצות הנוודות של מד"א, שנועדו לפעול בדומה למודל הבריטי, ולצאת לשטח לפי קריאה. עם הגעת הקבוצות הנוודות לשטח ותחילתו של הטיפול הרפואי, נדרשו הפקחים לעבור לשלב פנימי וזיהוי הגופות. הרופאים קבעו את עצם המוות, בעוד הפקחים נדרשו לרשום את מרב הפרטים האפשריים על אודות הגופות, ולהרחיקן מעיני הקהל. נוסף על כך, נדרש הפקח לדווח למפקדיו או למשטרה על חפצים יקרי ערך נטושים, כדי למנוע ביזה.⁹⁶

ג) הכשרת מגיבים ראשוניים – קבוצות הצלה, מד"א, כב"א

לצד מרכזי השליטה והפקחים, תוכננה פעילותם של המגיבים הראשוניים בשטח: קבוצות ההצלה, מד"א וכב"א. מטרתן של קבוצות ההצלה וההריסה הייתה איתור אנשים חיים וגופות שנלכדו תחת עיי המפולת בבניינים שהופצצו; חיזוק בניינים הנוטים ליפול או הריסתם;

93 החרגי היחיד לכלל זה, שחייב סיוע לאזרחים תחילה, היה נפילתן של פצצות קטנות שמטרתן לגרום לשריפות על גגות בניינים; במקרה זה היה על הפקח ליידע את הדיירים על מנת שיוכלו לצאת ולטפל בבעיה. שם, בעמ' 7-8.

94 שם, בעמ' 11-12.

95 הרצאה ב' הפקח ועזרה ראשונה, א"ה 107/105 "ה.ג.א חוזרים, הרצאות, הוראות 1939-1943".

96 שם, וכן הרצאה א' הוראות להדרכה מעשית, ביזה, שם, בעמ' 9.

הרחקת דיירים מבניינים רעועים; ופינוי רחובות לצורך מעבר שירותי החירום. נמצא־בי, שלמד מהמודל הבריטי כמה חיוניות קבוצות ההצלה, שם דגש על פעילותן משתי סיבות: האחת, כיוון שהבין מניסיון המלחמה בספרד את טיב הנזק העלול להיגרם, ובעיקר ממפולת גושי בטון בבניינים שתוביל למספר רב של לכוּדים; והשנייה, כיוון שבניגוד לכב"א ומד"א, קבוצות ההצלה לא היו קיימות בפלשתנה ערב המלחמה, וצריך היה להקימן מבראשית לחברי קבוצות ההצלה הוענקה הכשרה המתאימה למטרותיהם, אך ברור היה כי ריבוי המטלות ודחיפותן יצריכו לעיתים הסתייעות בתושבי האזור עד להגעת כוח אדם מקצועי נוסף.⁹⁷ על פי המודל הבריטי, קבוצות ההצלה וההריסה מנו שישה עד שמונה אנשים, אך נמצא־בי הציע להגדילן למספר המרבי הניתן, כל עוד לא נגרמת הפרעה לקצב העבודה.⁹⁸ כמו כן, סבר שראוי לשלב בהן בעלי מקצועות לרבות מהנדסים, חשמלאים, חוצבים ואינסטלטורים, שישתמשו בידע המקצועי שלהם ובציודם האישי. עם זאת, התנגד לשילובם של אזרחים חסרי ניסיון רלוונטי בקבוצות, שכן חשש שלא יועילו ואף יפריעו לעבודתן: "רק קבוצות הצלה מאומנות וחדורות מוטיבציה יכלו להגיע ללכוּדים בבניין שקרס".⁹⁹ הקבוצה השנייה מבין המגיבים הראשונים הייתה כב"א, ארגון קיים שהצריך התאמה לעבודת הג"א. אחת התוצאות השכיחות ביותר של הפצצות מן האוויר הייתה השריפות. הטיפול בהן צפוי היה להיות דומה למדי לזה של שריפה רגילה, אך לנוכח ההשערה כי מספרן יהיה רב ועוצמתן גבוהה,¹⁰⁰ ולנוכח מיעוט הציוד שעמד לרשות כוחות הכיבוי, והצפי לחסימת הציירים הראשיים שיעכבו אותם בדרכם לשריפות ענק – חשש נמצא־בי שהן תצאנה משליטה. קשה להפריז במידת הסיכון שעשויות היו שריפות מעין אלה לגרום, בהתחשב בסביבתה המיוערת של חיפה. לפיכך, גם כאן התבסס המודל של נמצא־בי על גיוס מתנדבים מן הציבור בעת הצורך, לצידו של גודו כבאים בעל הכשרה וניסיון. כאיש מקצוע דקדקן וקפדן, הכין נמצא־בי בעצמו את מערכי ההדרכה לכב"א, לקבוצות ההצלה ולמד"א, שהתבססו על מה שהעריך כסוגיות הליבה בתחום, בשילוב סביבת העבודה הייחודית המאפיינת אזורים תחת התקפה מן האוויר.¹⁰¹ מהמסמכים עולה, כי לצד תשומת הלב הדקדקנית שלה זכו כב"א וקבוצות ההצלה, נמצא־בי העניק תשומת לב מועטה יותר למד"א, כנראה בשל קיומם של מענים רפואיים קבועים, שהצריכו בעיקר את הרחבתם והתאמתם לתרחישי המלחמה בעורף.¹⁰²

97 ש.ם.

98 חוזר מספר 10, קבוצות הצלה והריסה (25.12.1939), א"ה 80/380/7 "קנושר אירה – הדרכה".

99 ש.ם.

100 פצצות מציתות וכבוי דליקות 3-4 (הוצאת לנוטר, חיפה 1939).

101 ראו למשל יועץ הסוכנות לענייני הג"א "תכנית קורס ליסודות עזרה ראשונה" (5.9.1939), א"ה

107/105 "הג"א חוזרים, הרצאות הוראות, 1939-1943".

102 יועץ הסוכנות היהודית לענייני הג.א, הוראות שעת חירום (1.7.1942), א"ה 80/18/2 "שרגא אירמאי".

2. עלייתה ונפילתה של "לשכת המצב"

בעיצומם של מאמצי הדרכת הציבור והכשרתם של המגיבים הראשונים, נדרש נמצא־בי להתמודד עם צעד יוצא דופן שנקטו הסוכנות והוועד הלאומי, ושבאמצעותו ביקשו לשנות את דרך ניהולו של המערך שהחל להתגבש. אל מגוון הארגונים הפוליטיים שתוארו לעיל, אשר פעלו ביישוב ברמה הארצית וברמה המקומית, הצטרפה במאי 1940 "לשכת מצב" – גוף משותף לסוכנות היהודית ולוועד הלאומי, שתפקידו היה לטפל ברמה הארצית "בשאלת ההתגוננות ובכל הפעולות הכרוכות בשעת החירום", שהתהוו עקב המלחמה.¹⁰³ בתחילה נשמר שיתוף פעולה בין הלשכה לבין נמצא־בי, והחלטות התקבלו בהסכמה, למשל בנוגע לתחום הסיכון, שנקבע כחל על אזור חיפה רבתי ועל גוש דן כולו, וכן בנוגע לציוד הנדרש, מקורות המימון ועלויותיהן המשווערות של הפעילויות הנדרשות.¹⁰⁴ אולם הבעיות החלו לצוץ זמן קצר לאחר מכן, עם פרסום הודעת לשכת המצב על מינויו של שמואל פסמן, איש הסוכנות היהודית, לתפקיד שהוגדר כ"איש מיוחד, שירכז את הפעולה ויקיים גם את הקשרים עם השלטונות בענייני הגנת העורף".¹⁰⁵ פסמן נולד ברוסיה, היה פעיל בתנועה הציונית, ועסק עד אז ברכישת קרקעות ויישובן ביהודים.¹⁰⁶ השוואת כישוריהם של שני האישים – פסמן, סוחר הקרקעות, ונמצא־בי, על כישוריו שאינם שניים במחלוקת, ניסיונו המקצועי בתחום הביטחוני, וההשכלה שרכש בקורס בלונדון בנוגע להגנת העורף – מעוררת תמיהת־מה בנוגע לצעד שנקטה הסוכנות. ייתכן כי כשישה חודשים לאחר פרוץ המלחמה, והבנת מרכזיותה וחשיבותה של היערכות העורף, העדיפה הסוכנות היהודית שאדם המזוהה עימה ונאמן לה באופן מוחלט יתפוס את המשרה, ולא נמצא־בי, שנודע אומנם כבעל כישורים יוצאי דופן בתחום, אך גם כאדם בעל מזג סוער שאינו מוכן להתפשר על עמדותיו המקצועיות.

בהודעה לציבור שפרסמה לשכת המצב (19.5.1940) נקבעה חלוקת התפקידים בין הגורמים השונים: על פסמן הוטל ריכוז הפעולות הנדרשות וקיום קשרים קבועים ביניהם, ואילו נמצא־בי "ישמש כמנגנון המוציא לפועל של פעולות הוועד".¹⁰⁷ הגדרה זו נטלה למעשה מנמצא־בי את סמכויות התכנון וההחלטה, והפכה אותו לדרג מבצע בלבד. אך ספק אם החלטה זו של הסוכנות הביאה בחשבון את נחישותו של נמצא־בי להגן על תפקידו, ועל מערך הג"א כפי שתכנן אותו.

103 "על לשכת המצב" 2 (ערב ראש השנה התש"ב), א"ח 90/16 "ועדת המצב, שירותי התגוננות בפני התקפות אוויר וגזים, 1940-1941".

104 ש.ם.

105 ש.ם, בעמ' 4.

106 "שמואל צ'ארלס פסמן" לקסיקון האישים של ארץ ישראל, 1799-1948, 402 (יעקב שביט, יעקב גולדשטיין וחיים באר עורכים 1983).

107 "על לשכת המצב", לעיל ה"ש 103, בעמ' 4.

ישיבות אחדות שהתקיימו לאחר מינויו של פסמן התנהלו על מי מנוחות, באופן יחסי: בפגישות שהתקיימו עם הגורמים השונים ביישוב, הובעה חרדה לעתידו בשעה גורלית וחמורה זו, ונכונות לעבודה מאומצת כדי להתמודד עם המצב תוך שיתוף פעולה מלא. הפגישות עם הבריתים היו יעילות פחות, ודרישות לסיוע בתחום הגנת העורף שהוצבו בפני נציגי המזכירות הראשית של הממשלה, ובפני מושל המחוז פולוק, נתקלו רובן ככולן בהתנגדות. לשכת המצב סיכמה את תגובתו של פולוק במילים: "קשיחות לב, אטימת אוזן וקמיצת יד"¹⁰⁸. גם כאן ניתן לשער כי חלק מן הבעיה נבע מחוסר הניסיון של פסמן, בהשוואה לניסיון המקצועי הניכר שצבר נמצא־בי בניהול משא ומתן פרגמטי מאחורי הקלעים עם הגורמים השונים, וכן בהכשרה שרכש בלונדון לפני המלחמה, ולפיכך התקשה פסמן להשיג ולו גם הישגים חלקיים.

לקשיים שבהם נתקל פסמן בעבודתו נוספו גם אלה שהציב בפניו נמצא־בי, אשר לא ישב בחיבוק ידיים אל נוכח הניסיון לצמצם את מעורבותו בהיערכות הג"א. מן המסמכים עולה כי נעדר מפגישות רבות שנערכו ביוזמת פסמן, אם מכיוון שלא הוזמן אליהן, ואם מכיוון שהוזמן אך נמנע מלהגיע, כאות מחאה על העברתו לתפקיד שנתפס בעיניו כשולי. בסופו של יום הייתה ידו של נמצא־בי על העליונה במאבק כוחות זה, כפי הנראה הודות לאסרטיביות חסרת הפשרות שלו מחד גיסא, וההסמכה הייחודית שרכש בבריטניה מאידך גיסא. בתאריך 26.6.1940 החליט פסמן לסיים את עבודתו בלשכת המצב. את החלטתו תלה בשני נימוקים: האחד, כי הסוכנות היהודית, לדעתו, לא התייחסה ללשכת המצב "בכל הרצינות הדרושה", שכן לא הקצתה לה כספים כלשהם למרות דרישותיו החוזרות ונשנות; ושני, מכיוון "שעד כה לא התגשמה ההחלטה בדבר העמדת משרד הג.א. של הסוכנות לרשות הלשכה", אלא הג"א המשיך לפעול כגוף נפרד, ולעיתים אף מסר הודעות שסותרו את הקו שהתוותה לשכת המצב.

בדוח הוועד הלאומי שסיכם את הנושא צוין כך: "חוליה זו מהעגומות ביותר בשרשרת ההתגוננות הפסיבית שלנו – הרבה זמן ומרץ רב הוקדשו לכך, בכדי לשלב ולאחד את פעולת המשרד הלזה עם כל פעולת לשכת המצב, וללא הועיל". בין היתר, התייחס הדוח גם לדרכים שבהן פעל נמצא־בי כנגד פסמן:

על אף ההוראה המפורשת מטעם המחלקה המדינית של הסוכנות בנדון זה, מיאן ה"יועץ" ועמד בתוקף על זכותו לעמידה עצמאית, ולא זו בלבד, הוא נקט גם עמדה של "אי־שיתוף". ממקומות רבים בארץ באה תרעומת על כך, והיועץ בשלו; דוגמה מאליפיה [כך]: כאשר לשכת המצב החליטה להוציא את המדריך השמושי לשעת חירום, וכאשר

108 שם, בעמ' 8-9.

עורך המדריך פנה למשרד היועץ להמציא לו פרטים, סירב הלה, גם לאחר שנשלחו אליו הוראות בנידון זה מטעם הסוכנות, ואף לעיין בספרייה המקצועית לא הרשה בה, בשעה שכל המוסדות והאישים וגם מוסדות הממשלה נענו בסבר פנים יפות, בעזרה ככל האפשר בהמצאת חומר ובמתן רשות להשתמש בספריותיהם המקצועיות.¹⁰⁹

אין ספק שהייתה זו פרשה עגומה, אך מסיבות אחרות לחלוטין מאלה שעליהן הצביע דוח הוועד הלאומי. זאת, כיוון שבעיצומה של מלחמת העולם השנייה, וחודשיים לפני המתקפה האווירית הראשונה על חיפה, עדיין בחרה הסוכנות להתמקד בשיקולים של פוליטיקה פנימית, ולא בהגנה על העורף.

ג. יישום והתמסדות: תקופת ההפצצות האוויריות על חיפה

פירוק לשכת המצב הותיר למעשה את גורל היישוב בעת הפצצות מן האוויר בידיו של נמצא'בי. כפי שתואר בפרקים הקודמים, היו אלה ידיים נאמנות בהחלט, גם אם לפרקים אסרטיביות יתר על המידה. כוח האדם שעמד לרשותו של נמצא'בי נשען באופן מוחלט על מתנדבים שמספרם היה מועט ביחס להיקף הצרכים. בלונדון, לשם השוואה, שבה התגוררו בתקופת הבליצ' 12.5 מיליון איש, מונו כ־200,000 פקחי ARP,¹¹⁰ בעוד בחיפה התגוררו בתקופה המקבילה 138,000 תושבים, שעליהם היו אמונים 1100 פקחי הג"א.¹¹¹ דהיינו, בלונדון היה יחס הפקחים לאזרחים 1:63, ואילו בחיפה – 1:125, אך ראוי לציין כי גם מספר ההפצצות, בדעיכה, היה רב לאין ערוך בלונדון בהשוואה לזה שבחיפה.¹¹² סיבה אפשרית לפער הייתה היעדר המימון מצד רשויות המנדט, שהקשה על גיוס מתנדבים בתשלום, ולו מזערי, מהסוג שהונהג בבריטניה, וכן המועד המאוחר יחסית שבו החל גיוסו של כוח האדם הנדרש: בריטניה החלה להיערך למלחמה בשנים 1935-1936, ואילו היישוב בפלשתינה החל את הערכותו רק בשנת 1939. גם המשאבים שעמדו לרשות הג"א חיפה היו צנועים: למד"א היה כוח אדם רפואי מספיק, שנחלק בין ארבע נקודות עזרה ראשונה ו־12 קבוצות נודדות, אך מספר כלי הרכב

109 שם, בעמ' 46-47.

PHILIP ZIEGLER, LONDON AT WAR 1939-1945, 4 (2002). 110

111 גורן שיתוף בצל עימות, לעיל ה"ש 39, בעמ' 303; קהילת חיפה, לעיל ה"ש 31, בעמ' 19.

112 בשלושת חודשי הבליצ' הראשונים נהרגו 12,696 איש בלונדון רבתי, מהם 5730 בעיר עצמה. בחיפה, לעומת זאת, היו 24 הפצצות בלבד בפרק זמן של כשנתיים, והביאו למותם של 90 אנשים, מתוכם – 87 בשלושת החודשים הראשונים. לנתונים על הפצצת לונדון ראו FRONT LINE, לעיל ה"ש 11, בעמ' 14-22; לנתונים על אודות ההפצצות בחיפה ראו Arielli, "Haifa is Still Burning", לעיל ה"ש 4.

שברשותה היה מועט. מערך הכבאים בחיפה מנה בזמן המלחמה 218 איש. ציודם היה חלקי, ולרשותם עמדה רק מכונת כיבוי אחת, ישנה.¹¹³ לצידם פעלו 12 כבאים מהכיבוי העירוני, אולם ציודם ושיטות עבודתם לקו בחסר.¹¹⁴ כל אלה עמדו למבחן ביולי 1940, עם התחלת ההפצצות הראשונות על חיפה.

1. הלכה למעשה: פעילות הג"א במהלך ההפצצות האוויריות הראשונות על חיפה

ההפצצה האווירית הראשונה על חיפה התרחשה בעיצומו של החופש הגדול (15.7.1940), עת רחובות חיפה, כזירה עירונית שוקקת חיים, מסחר ותיירות, היו גדושים לעייפה. ההפצצה הובילה למותו של אדם אחד ולפציעתם של שלושה, מספר זעום של קורבנות בהתחשב במידת הסיכון שנשקף לאוכלוסייה. ימים ספורים לאחר מכן, התרחשה ההפצצה האווירית השנייה על חיפה (24.7.1940), והיא הייתה קטלנית בהרבה: 46 איש נהרגו, 87 נפצעו.¹¹⁵

למחרת ההתקפה הראשונה נחפז עיתון "דבר" לבשר לקוראיו כי "תכנית ההתגוננות הפאסיבית הופעלה באופן אוטומאטי. לא היה סימן של בהלה והתנהגות הקהל היתה מצוינת".¹¹⁶ מידע מעמיק יותר על ההתרחשות במהלך שתי ההתקפות ניתן למצוא בתחקיר שערך נמצא"בי, והתבסס על שיחות עם אנשים, בדיקת המקומות שבהם נחתו הפצצות, המבנים שנפגעו ועוד. המידע שנאסף בתחקיר שימש בסיס לשני סוגי מסמכים: האחד, מאמר קצר ותמציתי, הכולל ארבעה עמודים בלבד, שפורסם בכתב העת "מערכות"¹¹⁷ בספטמבר 1940, והוא בבחינת מועט המחזיק את המרובה; המאמר מציג מידע רבי-ערך בנוגע להתנהלות האירועים, ניתוח אנליטי שלהם וחיידוד ההנחיות לציבור. המסמך השני הוא דוח פנימי שטרם נחשף עד היום. מכיוון שהעתקו הועבר לגורמים מעטים בלבד,¹¹⁸ הוא מפורט יותר, וכולל גם מידע שראוי היה, לדעת נמצא"בי, להסתירו מן הציבור.

במאמר שפורסם ב"מערכות" קבע נמצא"בי כי המגיבים הראשונים "עבדו למופת": הכבאים הגיעו לדליקות בעוד ההפצצה נמשכת ופעלו כנדרש לכיבוי; מתנדבי מד"א סייעו בשטח לנפגעים שמצבם קל, ואלה שמצבם קשה הועברו להמשך טיפול רפואי; והפקחים שלטו היטב בקהל "ושימשו גורם חשוב בשמירת הסדר". נמצא"בי חלק שבחים

113 פרוטוקול ישיבת ועדת המצב (4.5.1941), א"ח 256/5 "בטחון – ועדת המצב".

114 חורב ונחמיאס בהגיגי, לעיל ה"ש 55, בעמ' 31-32, 65-66.

115 Arielli, "Haifa is Still Burning", לעיל ה"ש 4.

116 "התקפת האויר הראשונה על ארץ-ישראל" דבר 16.7.1940, 1.

117 מרדכי נמצא"בי "לקח הפצצות חיפה ותל-אביב" מערכות 4, 30 (1940).

118 דוח של נמצא"בי אל ברנרד ג'וזף מהמחלקה המדינית של הסוכנות 5-6, א"ה 107/105 "הג"א חוזרים, הרצאות הוראות 1939-1943".

גם לציבור על קור רוחו ואומץ הלב שהפגין, ללא "דמורליזציה שגרמו ההתקפות הראשונות בארצות אחרות [...] לא היה ניכר שום סימן של בהלה".¹¹⁹ עם זאת, הצביע נמצא־בי על כמה בעיות בהתנהלות האוכלוסייה: סקרנים שנמנעו מלהיכנס למקלטים כדי לצפות במתרחש, והקשו על המגיבים הראשונים להגיע ליעדם; מי שלא שמעו כלל את ההפצצה או את האזעקות (בעיקר באזור הדר); ותושבים שחששו לעזוב את ביתם בזמן ההפצצה, ונכנסו למקלטים רק עם סיומה.

בהמשך המאמר הוסיף נמצא־בי גם עצות לקהל, שהתבססו על הניסיון שנצבר: כך למשל הוא התריע שאין טעם לחפש בני משפחה בזמן הפצצה, שכן זה תפקידם של הפקחים; את טענתו המחיש באמצעות סיפור על אישה שנהרגה כשיצאה לחפש את בעלה; הזכיר כי יש לחבר מנורות בברגים, שכן בכמה בתים הן נפלו או התפוצצו לרסיסים בזמן ההפצצה; ועוד כתב בטון שקשה לטעות בתסכול העולה ממנו: "הנני מדגיש בזה עוד פעם את הצורך להדביק רצועות של נייר לאורך השמשות ולרחבן, בכמות הדרושה, ולא להסתפק בקישוט החלון לשם נוי".

בדוח הפנימי, לעומת זאת, טען כי האיחור בהשמעת האזעקה באירוע השני, שהופעלה רק עם סיום ההפצצה, גרם לריבוי הנפגעים. כמו כן, לדעתו של נמצא־בי, בעיה מהותית ביחס להגנת העורף בחיפה, הייתה התנהלותו של מושל המחוז פולוק:

פרק בפני עצמו הוא מושל המחוז בחיפה ופעולותיו [...] פולוק אינו מסוגל להיטיב את ההגנה הפסיבית בחיפה: מתערב בכל דבר קטן מבלי להבין, אינו מוכן לשמוע מאף אחד עצה (אפילו מהאנשים שלו), אינו עובד בקואופטיציה עם הציבור והמתנדבים, לו היה מסודר או מישהו אחר היה מטפל – היו מצליחים בעיני האזעקה [שלא עבדה, ח"צ] ומונעים את כל הקורבנות שהיו [...] פולוק בעצמו יורד למרכז הדיוחים ולא נותן לאף אחד לעשות שום דבר וגיפס (סגן מושל המחוז) וריבס (הקצין לה.ג.א.) רועדים מפניו ולא עושים כלום ובעצתם הוא גם לא שואל [...] כשפונים בקריאה טלפונית אף פעם לא מקבלים תשובה ברורה, אלא גמגום, מפני שלקצינים במקום אין זכות החלטה והם מפחדים מהחלטה או פקודה.¹²⁰

באופן מעניין התייחס נמצא־בי בדוח גם לסוגיה שכמעט לא זכתה עד אז להתייחסות, ומלמדת עד כמה הייתה צורת חשיבתו ועבודתו תקדימית ופורצת דרך: "קריית חיים

119 נמצא־בי "לקח הפצצות", לעיל ה"ש 117.

120 דוח נמצא־בי אל ברנרד ג'וזף, לעיל ה"ש 118.

היא אשר נפגעה פגיעה נפשית מבלי שתהינה אבדות ברכוש ובנפש, ובעיקר סבלו הילדים והנשים".

לאחר שתי הפצצות אלה הופצה חיפה מהאוויר 22 פעמים נוספות. רובן המכריע הסתיימו בנזק מועט לרכוש, למעט זו שאירעה בתאריך 21.9.1940, ובמהלכה נהרגו ארבעים איש ונגרם נזק לבתי הזיקוק. בכל יתר ההפצצות בחיפה, נהרגו במצטבר שלושה אנשים, ואדם אחד נפצע קשה.¹²¹

2. התמסדות בחקיקה

עובדת היותו של הג"א ארגון לא רשמי, שהקשר בינו לבין "ההגנה" היה בבחינת סוד גלוי עבור הבריטים, הקשתה על גיבוש מסגרת רגולטורית קבועה עבורו. עם זאת, מנקודת המבט הבריטית, נדרשה הסדרת מעמד המתנדבים ביחס להיבטים מבצעיים ומינהליים בסוגיות כגון כפיפות, משמעת או פיצויים למתנדבים שנפגעו, בתקופת ההיערכות או במהלך ההפצצות עצמן. מושלי המחוזות נחלקו בדעותיהם בנוגע לטיב ההסדרה הנדרשת: גישה אחת, שבה תמך למשל מושל ירושלים, העדיפה להותיר את המצב הקיים על כנו, כלומר שהג"א ימשיך לפעול ללא עיגון של סמכויותיו בחוק, תוך הסתפקות בתשלום פיצוי מזערי לנפגעים מהארגון. מושלים אחרים, דוגמת מושל חיפה, שאפו למסד את פעילותו של הג"א, כך שתהיה זהה לזו של עמיתו הבריטי, החל במדים ובסמלים וכלה בסמכויות שיוענקו למתנדבים.¹²²

בעקבות דיוני המושלים החל תהליך רגולציה מורכב וארוך, שאת עיקריו אתאר להלן. כפי שצוין לעיל, כבר בשנת 1937 הוענק לגדוד הכבאים בחיפה מעמד של שוטרים מיוחדים. בשלב הבא, בפברואר 1941, עוגן מעמדם של אנשי הג"א כולם, שמנו אז כ־1,400 איש, לרבות אנשי מד"א, בתקנות ההגנה (20.2.1941).¹²³ הם קיבלו סמכויות של שוטרים מיוחדים המשתייכים למערך ה־ARP בעת היותם בתפקיד, וכן קיבלו מדים וציוד. עם זאת, עדיין נעדרה מן התקנות מסגרת נורמטיבית ברורה בעיקר ביחס לסמכות העליונה שתהיה ממונה על הג"א, הגדרת הארגון או אופן רישומן המינהלי; טטנבאום, המזכיר הראשי של הממשלה, הציע שהסמכות העליונה תינתן לרשויות המקומיות, לממשלה המרכזית או לגורם אחר, מבלי לפרט מי עשוי להיות אותו "גורם אחר";¹²⁴ ואילו הסוכנות

121 Arielli, "Haifa is Still Burning", לעיל ה"ש 4, בעמ' 335.

122 הדיון בין המושלים נכלל בתכתובת ענפה שהחלה בינואר 1941 ונמשכה עד סיום תהליך החקיקה בספטמבר 1942. א"מ מ־"ARP Personnel" 108/19. ביוני 1941 שונה שם הארגון בעקבות החקיקה בבריטניה מ־"Civil Defence".

123 תקנות ההגנה הפסיבית, לעיל ה"ש 68.

124 מכתב ממפקד מחוז ירושלים לטטנבאום, המזכיר הראשי של הממשלה (17.5.1941), וכן מכתב מטטנבאום לראשי המחוזות (25.2.1941), שני המכתבים מצויים בא"מ מ־"ARP Personnel" 108/19.

היהודית, שכזכור התריעה לפני המלחמה כי לא תוכל להיות אחראית להגנת העורף, ייצגה עתה את ארגון הג"א במשא ומתן לגבי מעמדו מול הבריטים, לאחר שהוקם והוכיח את יכולותיו. כמו כן התנגדה הסוכנות היהודית למיסוד בכללותו, מחשש שארגוני ההתנדבות היהודיים יאבדו את עצמאותם ואת היכולת של "ההגנה" לפעול במסווה חוקי.¹²⁵ לפיכך, בניסיון לעכב את תהליך החקיקה, פנה שרת למזכיר הראשי של הממשלה, והביע את התנגדותו הנחרצת למהלך, שכן התוצאה תהיה פירוק הארגונים ההתנדבותיים שחלקם פעלו למעלה מעשרים שנה "וסיפקו שירות מצוין". תחת זאת, הציע שרת לעגן בתקנות כי המתנדבים "יורשו לתת את שרותם בצורה מאוגדת לרשות הרשויות".¹²⁶ פולוק התנגד להצעת שרת, וטען כי אין הבדל גדול בין שתי האפשרויות, מה גם שקיים פער ניכר בין צורכי כוח האדם לבין מספר המתנדבים הרשומים בפועל, שיקשה על הבריטים להעניק למתנדבים זכויות שוטרים, לרבות תשלום פיצויים במקרה של פציעה בתפקיד.¹²⁷ ואכן, הפערים היו ניכרים: במד"א פעלו כ־30 איש במשמרת, אך מספר המתנדבים הרשומים עמד על כ־500 איש; כב"א הפעיל 15-20 איש במשמרת, אך מספר המתנדבים הרשומים היה 200, ומספר פקחי הג"א הנדרש לכל העיר באופן שוטף (לא כולל כב"א ומד"א) היה 810, אך מספר המתנדבים הרשומים עמד על 1500 איש.¹²⁸ לפיכך הציע פולוק פשרה, שלפיה יחולקו המתנדבים לשתי קטגוריות: מתנדבים פעילים שיירשמו אישית; ומילואים – שיירשמו תחת הארגון באופן כללי. פשרה זו התקבלה על דעת הנציב העליון מקמייקל; במכתב התשובה לשרת ציין גם כי לא ניתן לצייד או לאמן מתנדבים שלא יירשמו אישית.¹²⁹ בעקבות דיון שהתקיים בנובמבר 1941 בין סגנו של פולוק לבין היועץ המשפטי של הסוכנות היהודית ברנרד ג'וזף (לימים – דב יוסף, כיהן כשר בכמה מממשלות ישראל),¹³⁰ נחתם הסכם ולפיו המתנדבים יירשמו באופן מאוגד, אך יתחייבו להעביר לבריטים רישום שמי מדויק.¹³¹

לאחר סילוק המוקש העיקרי, הייתה הדרך להשגתן של הסכמות נוספות קלה יותר: בין היתר, נקבע כי הנציב העליון יקים מערך הגנה כולל המיועד להגנת העורף (ARP), וארגוני המתנדבים יוכפפו לסמכותו; הארגונים יעבירו למנהל הג"א דיווח בכתב על פגיעה במהלך תפקיד; מנהל ARP יוכל, על פי שיקול דעתו, לפטר חבר בארגון, והג"א

125 מכתב משרת לטטנבאום, המזכיר הראשי של הממשלה (5.8.1941), א"מ מ־108/19 "ARP Personnel". שם. 126

127 מכתב מפולוק לשרת (18.8.1941), א"מ מ־108/19 "ARP Personnel". שם. 128

129 מכתב מטטנבאום לשרת (26.9.1941), שם.

130 לפירוט על אודות דב יוסף ראו בספריו קריה נאמנה: מצור ירושלים 1948 (1960); יונה וחרב (1975).

131 מכתב של ברנרד ג'וזף אל פולוק (28.11.1941), א"מ מ־108/19 "ARP Personnel".

יפעל לפיטוריו בפועל, או לכל הפחות יתחייב לא להעסיקו יותר בפעילות ARP.¹³² הסכמות אלה אפשרו יצירת חקיקה מפורטת שפורסמה בספטמבר 1942, וכללה בין היתר סעיפים שעסקו בפיטורין, משמעת, אספקת ציוד, אימון, הכשרה והגדרות תפקידים.¹³³

3. מינוי "קצין מאורע"

הרכיב היחיד שנמצא-בי נמנע מלאמץ מתוך המודל הבריטי, היה מינויו של "קצין מאורע" (Incident Officer), שינהל את זירת ההפצה. ייתכן שהימנעותו זו נבעה מתוך מצוקת כוח האדם, והיא שהובילה אותו להעדיף איוש מינימום תפקידים, בתקווה שפקחי האזורים יוכלו לנהל את האירועים בעצמם; וייתכן שנבעה משיטת הפיקוד הריכוזית שלו, והעדפתו לנהל את המתרחש בזירות השונות בעצמו.

עם זאת, ההפצות הראשונות בחיפה הבהירו לו את נחיצות תפקידו של קצין המאורע, וכי חרף קיומה של תפיסת הפעלה יעילה, שבפיתוחה הושקעה מחשבה רבה, עדיין נעדרה יד מכוונת בזירות ההפצה עצמן, שתפעל לשליטה בהן ולתיאום בין הכוחות השונים. השינוי בנושא החל קרוב לוודאי בעקבות פנייה של קצין הג"א חיפה שלמה דוסטרובסקי אל משרדי מושל המחוז, ודרישתו המנומקת לצורך במינוי.¹³⁴ נימוקיו של דוסטרובסקי אינם ידועים, שכן רק מכתב התשובה אותר, אך ניתן לשער כי נגעו לבעיות תיאום ושליטה בזירות ההפצה האווירית. הצעתו התקבלה, ובתוך זמן קצר מונו שמונה קציני מאורע באזור הדר כרמל, ועברו תדריך בנוגע לתפקידם.¹³⁵ לפי הוראות שפרסם מושל המחוז פולוק ביוני 1941, קצין המאורע הפך לגורם המתאם והשולט בזירה, ועליו הוטלה חובת הכנת התוכנית הכללית להתמודדות עם האירועים וקביעת סדרי העבודה בזירה.¹³⁶ בעת הפצה אווירית קיבל קצין המאורע תמונת מצב עדכנית ממרכז השליטה, העביר אליו הנחיות כגון זימון כוחות מקצועיים, ותדרך כוחות חדשים שהגיעו לזירת ההפצה. עם סיום ההפצה נדרש קצין המאורע להעביר דוח מסכם על פעולות ההצלה והחקירה שבוצעו באזור שבאחריותו.¹³⁷

132 שם.

133 תוספת מס' 2 לגזט 1221 (3.9.1942); Defence Corps Regulations, 1942, א"מ מ'1777 "צבא: חיל הגנה אזרחית, תקנות חיל ההגנה".

134 מכתב מא' ריבס, משרדי מושל מחוז חיפה, לקצין הג"א חיפה, שלמה דוסטרובסקי (16.6.1941). המכתב נשלח בתשובה למכתב קודם מאת דוסטרובסקי אל ריבס (26.5.1941), ובו ביקש למנות קציני מאורע; לא עלה בידי לאתר מכתב זה. עם זאת, נראה שהמכתב של דוסטרובסקי נשלח בידיעתו ובאישורו של נמצא-בי, בהתאם להתנהלותו הריכוזית של האחרון, כאמור לעיל. א"ח 90/16 "ועדת המצב שרותי התגוננות בפני התקפות אוויר 1940-1941".

135 מזכר של קצין הג"א חיפה שלמה דוסטרובסקי, א"ח 730/45, שם.

136 מושל מחוז חיפה, שירות ההגנה הפסיבית חוזר מס' 2, 29.6.1941, שם.

137 מכתב מא' ריבס, לעיל ה"ש 134.

השיפור בפעילות הג"א בשטח, בתחום התיאום והשליטה, היה משמעותי: בתאריך 8.7.1941 התרחשו ארבע הפצצות – בקריית מוצקין, קריית ביאליק, קריית חיים, ובסמוך למושבה הגרמנית, והן הסתיימו ללא נפגעים, ורק בנזק לרכוש. ראוי להביא כאן חלק מדיווחו של קצין המאורע לוועד הלאומי שהתייחס להפצצות במועד זה באופן פרטני, אך גם להתנהלות המגיבים הראשונים בכללותה:

ועוד ברצוני להוסיף על העמדה הנהדרת של כל השירותים שלנו. זה נוגע לא רק למקרה הזה אלא לכל המקרים של השבועות האחרונים. למרות אש התותחים כולם מופיעים בתחנות הקבועות שלהם. לבי בעיקר לבחורות של מגן דוד אדום המופיעות בחשכת הלילה ותחת רעמי התותחים בתחנות שלהן. אין מילים בפי להערכת הגבורה השקטה הזאת, כמעט מדי לילה בלילה. בתחנות המשטרה של הדר הכרמל, אשר בתוקף תפקידי, אני נמצא בה בזמן ההפצצות, בכל תנאים שהם מופיעים אנשי פלוגות ההצלה, מכבי'אש, חשמלאים, בחורות של מגן דוד אדום וכל הקצינים של ה.ג.א. הממונים לכך. אני מניח שאותו הדבר ביתר התחנות.¹³⁸

השלב האחרון בתהליך ההתמסדות הכוללת, התרחש עם מינויו של אלן אשבורן (Ashbourne) למפקד ההגנה האזרחית בפלשתינה, במאי 1942. אף שהגנת העורף התבססה באופן בלעדי כמעט על ארגוני המתנדבים היהודים, ואף שבשלב זה כבר ברור היה כי נמצא'בי היווה את הסמכות המקצועית העליונה בתחום, התנגד אשבורן להכיר בתפקידו כפונקציה רשמית בארגון ההגנה האזרחית. אשבורן אומנם זיהה את חשיבותו של נמצא'בי לארגון הג"א, אך שאף להמשיך את ההתקשרות עימו באופן לא פורמלי, בעוד מרבית מושלי המחוזות שאפו לבטלה כליל. נמצא'בי צבר ידע רב, ועימו כוח סימבולי ומעשי, בניהולו של מערך הג"א, שעשוי היה לאיים על מעמדו של אשבורן. אך כעת, לאחר שפחתה סכנת ההפצצות מן האוויר באופן משמעותי, התייתר במידת מה הצורך בפעילותו. זאת ועוד: כעת יכלו הבריטים לחזור למערך האינטרסים שלהם טרם פרוץ המלחמה, וחששו מפני ערעור יחסיהם עם הערכים. לפיכך, קיבל הרוב את הנוסחה שהציע אשבורן: להמשיך ולנהל יחסים לא רשמיים עם נמצא'בי, תוך שמירת תהליכי האימון וההדרכה בידי הבריטים.¹³⁹

138 מזכר לא חתום (8.7.1941), א"ח ארכיונו האישי של דוד ברי'רבי-האי. ניתן להניח שהמזכר נכתב בידי דוד ברי'רבי-האי, שכן אותר בארכיונו האישי, וברי'רבי-האי היה אחד משמונה קציני המאורע שמונו. זאת ועוד, מתוכן המסמך עולה בצורה ברורה כי נכתב בידי קצין מאורע.

139 ראו את מגוון התכתובות בתיק א"מ מ'7102/32 "Proposed appointment of Mr. Ni".

סיכום

הורתו ולידתו של מודל הגנת העורף בלונדון באמצע שנות השלושים; הוא יובא לפלשתינה ויושם בחיפה רק ארבע שנים מאוחר יותר, סמוך למועד תחילת המלחמה. אך במבחן התוצאה, לא נפלו תוצרי המודל החיפאי מזה הבריטי. תפיסת הגנת העורף בחיפה נבנתה בהדרגה, בהתאם לצרכים המשתנים בשטח על ציר הזמן. היבטיה היו רבים ומגוונים, והצריכו מחשבה מעמיקה ביחס למהות האיום, אופיו ועוצמתו על מנת לשכללם לרמה המבצעית הנאותה. הנחות היסוד של המודל החיפאי היו דומות לאלה של המודל הבריטי, אך בשונה ממנו, בקרב היישוב היהודי לא היו כוח האדם, התקציב וגם לא הזמן שנדרשו לבנייתו.

הקמת הג"א תאמה שתי מגמות מקבילות, גם אם סותרות לכאורה, שאפיינו את היישוב: האחת, תפיסת החברה המגויסת, שדגלה בנתינה בלא תמורה והקרבה עצמית, כל אחד לפי יכולתו וכישוריו; והשנייה, סכסוכים פוליטיים פנימיים בין מוסדות היישוב השונים, וניסיונות לכפות מינויים פוליטיים מתוך שיקולים זרים בתקופה הרת גורל, אשר סימנו, הגדירו ועיצבו את גבולותיה של המערכת הפוליטית הפנים-יישובית, גם אם בסופו של יום הועדפה מועמדותו של נמצא-בי על פניו של פסמן.

על רקע מציאות מורכבת ומרובת אתגרים זו, מחוץ ומפנים, בזירה הפוליטית והצבאית, בולטת אף יותר דמותו המרשימה של נמצא-בי. הוא הבין, קרוב לוודאי כבר מאז מאורעות תרפ"ט, כי אין ליישוב אלא לסמוך על כוחותיו ומשאביו שלו עצמו, וכן הבין את ההזדמנות שנקרתה בפניו להקמת ארגוני חירום עצמאיים, שיוכלו לשמש את המדינה שבדרך, תחת תלות במנגנונים מנדטוריים או ערביים שעלולים היו להיות יעילים ומחויבים פחות ביחס ליישוב היהודי. גיבושם של כב"א ומד"א במהלך שנות השלושים היווה נדבך חשוב לייסודו של הג"א, ולפעילותו המוצלחת במהלך מלחמת העולם השנייה. אומנם, פעילות הארגון לא הייתה חפה מקשיים פוליטיים מורכבים בקרב מוסדות היישוב לבין עצמם, ועם שלטונות המנדט, כפי שהמחיש המאמר; וגם בתוך ארגון הג"א עצמו היו חילוקי דעות פנימיים, כפי שעולה ממסמכי הארכיון.¹⁴⁰ עם זאת, חרף הקשיים שעיינו נדרש להתמודד, הצליח נמצא-בי בסופו של יום לזיז מערך הגנה אזרחית יעיל, ששימש את היישוב, את המדינה היהודית שבדרך, ולמעשה נותר על כנו, גם אם תוך התאמות שהצריכו שינויי העיתים, עד היום.

140 נמנעתי מלהתעכב על חילוקי הדעות הפנימיים, כיוון שלא שירתו את מטרתו המרכזית של המאמר, אך הם בהחלט מצדיקים מחקר נוסף. ראו למשל את הסכסוך שפרץ בשנת 1942 בין משה אונץ, חבר מפקדת הג"א חיפה ועובד במחלקת ההנדסה של עיריית חיפה, לבין שלמה דוסטרובסקי קצין הג"א חיפה, בנוגע לאי סדרים ארגוניים, בעיות משמעת והתנכלות על רקע אישי. מכתב מאונץ לוועדת המצב בחיפה (5.10.1942), א"ח 89/26 "ועד הקהילה העברית בחיפה".

את הצלחתו זו של נמצא בייש להעריך גם באופן השוואתי לחלקים אחרים באימפריה הבריטית, שנמצאו בסכנת הפצות מן האוויר: גם במצרים ומלטה הוענק סיוע בריטי בעל מאפיינים דומים לאלה שסקר המאמר, אך התארגנות היישוב בפלשתינה עלתה לאין ערוך על זו שלהן. נוסף על כך, למרות העובדה שמשאבי היישוב היו מצומצמים בהרבה מאלה שהושקעו במערך ARP בבריטניה, ומספר הפקחים ביישוב ביחס למספר התושבים היה נמוך בהרבה מזה המקביל בבריטניה, לא נפלו השגי היישוב מאלה של בריטניה בהגנת העורף.

סוד הצלחתו של נמצא־בי היה נעוץ בשלושה גורמים עיקריים: אישיותו שעוצבה עוד בטרם עלייתו לפלשתינה, והתאפיינה ביכולות ביצוע גבוהות, נחישות, אך גם באסרטיביות וריכוזיות שהיו לעיתים בעוכריו; ניסיונו הרבוגני בהקמת ארגוני ביטחון, שאותו רכש כפעיל ב"הגנה" במשך עשור; וההסמכה המקצועית שרכש בבריטניה והעניקה לו ידע רב, חסר תחליף למעשה, שאפשר את הקמת הג"א בפרק זמן קצר יחסית, ותוך התבססות על משאבים שגויסו באופן וולונטרי ולא בצורת מיסוי מדינתי סדור. כישורים אלה, בשילוב התנדבות אזרחית ללא תנאי, היוו את מקור חוסנה של החברה היישובית, ושימשו בסיס להצלחתה בהגנת העורף במלחמת העולם השנייה.